

Ἡ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΗΣ ΕΠΙ ΤΟΥ ὍΡΟΥΣ ΟΜΙΛΙΑΣ

ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΙΗ' ΚΑΙ ΙΘ' ΑΙΩΝΑΣ

Υ Π Ο

ΜΑΡΚΟΥ Α. ΣΙΩΤΟΥ

Ὁμ. Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

1. Αἱ ἐπιδράσεις τοῦ προτεσταντικοῦ φιλελευθερισμοῦ ἐπὶ τῆς ἑρμηνείας τῆς ἐπὶ τοῦ Ὅρους Ὁμιλίας.

Ἡ διὰ τῆς Μεταρρυθμίσεως ἐπικρατήσασα τακτικὴ ἀνανεώσεως τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων προσέλαβε βαθμηδὸν καὶ κατ' ὀλίγον τὰς διαστάσεις τῆς αὐστηρᾶς ὀρθολογιστικῆς κριτικῆς τῶν πηγῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ, τῆς ριζοσπαστικῆς καὶ ἀλογίστου ἀποκαθάρσεως αὐτῶν, ὡς καὶ τῆς αὐθαιρέτου συμφιλιώσεως τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας πρὸς τὰς διαφόρους ἐκφάνσεις τοῦ πολιτισμοῦ. Αἱ ἀκραῖαι ριζοσπαστικαὶ αὗται τάσεις τὸ πρῶτον ἐξεδηλώθησαν ἐντόνως ὑπὸ τοῦ Γερμανοῦ καθηγητοῦ τῶν ἀνατολικῶν γλωσσῶν τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Ἀμβούργου Hermann Samuel Reimarus (1694-1768). Οὗτος ἐξετίμα τὴν ἐπὶ τοῦ Ὅρους Ὁμιλίαν μόνον διὰ τὸ φιλολογικὸν κάλλος τῆς, καὶ τὴν δι' αὐτῆς ὑποδειγματικὴν προβολὴν τῶν ἠθικῶν πράξεων. Ὡς γνωστόν, οὗτος ἀπέκρουε κατηγορηματικῶς πᾶσαν ἐξ ἀποκαλύψεως θεολογικὴν διδασκαλίαν. Διὰ τοῦτο καὶ ἐδέχετο τὰς διατάξεις τῆς ἐπὶ τοῦ Ὅρους Ὁμιλίας μόνον ὡς ὑποδείξεις τῶν ὑποχρεώσεων ἐκείνων, διὰ τῶν ὁποίων καθίστατο δυνατὴ ἡ ἐσωτερικὴ βελτίωσις τοῦ ἀνθρώπου¹. Ὁ Reimarus ἐδέχετο οὕτω τὴν ἐπὶ τοῦ Ὅρους Ὁμιλίαν ὡς τὴν πλέον ἀξιόλογον ὀμιλίαν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἡ ὁποία ἦτο ἀπολύτως προσηρμοσμένη πρὸς τὴν παράστασιν τῆς σταθερᾶς ἐννοίας τοῦ δικαίου.

Ὁ φιλελευθερισμὸς οὗτος τοῦ Reimarus ἐκφράζει ὄντως τὸ γνησιώτερον πνεῦμα τοῦ Προτεσταντισμοῦ, τὸ ὁποῖον κατὰ μὲν τὸν ἰθ' αἰῶνα ἀνεπτύχθη ὑπὲρ ἐπαρκῶς, κατὰ δὲ τὸν κ' αἰῶνα ἀπεκορυφώθη πλήρως. Ὁ φιλελευθερισμὸς ἀκριβῶς τοῦ Reimarus ἐκφράζει τὸ ὅλον πνεῦμα τοῦ ἰθ' αἰῶνος, τὸ ὁποῖον παντοῦ παρουσιάζετο ἀπῆλλαγμένον πάσης δογματικῆς διδασκαλίας, προέβαλλε δὲ τὸν ὀρθὸν λόγον εἰς τὴν βάσιν πάσης ἠθικῆς θεωρίας. Οὕτως ἀπεγυμνώθη ἡ χριστιανικὴ πίστις παντὸς πνευματικοῦ καὶ ἠθικοῦ περιεχομένου. Καθ' ὅλον τὸν αἰῶνα τοῦτον ἀπεκρούετο συστηματικῶς

1. Ὁρα. H. S. Reimarus, *Von den Zwecken Jesu und seiner Jünger*. Noch ein Fragment des Wolfenbüttelschen Ungenannten, ed. G. E. Lessing, Braunschweig 1778, 13: «Es sind keine hohen Geheimnisse oder Glaubens-Punkte... es sind lauter moralische Lehren und Lebens-Pflichten, die den Menschen innerlich und von ganzem Herzen bessern sollen».

πᾶσα ἀντίληψις περὶ δυνατότητος ἠθικῆς βελτιώσεώς τινος τοῦ ἀνθρώπου. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ ἐρμηνεία τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας περιωρίζετο εἰς νομοτυπικὰς καὶ πρακτικὰς ἱστοριοφιλολογικὰς διασαφήσεις τῶν διατάξεών της. Παρὰ ταῦτα ἅπαντες οἱ ὀρθολογισταὶ ἐρμηνευταὶ τοῦ αἰῶνος τούτου, Λουθηρανοὶ καὶ μὴ, ἐξελάμβανον τὴν ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίαν ὡς τὸ ὑπόδειγμα τῆς πρακτικῆς ἠθικῆς (αMeisterstück der praktischen Moral).

Ἡ Ἀγία Γραφή ὑπέστη κατὰ τὸν ιη' αἰῶνα τοιαύτην κριτικὴν, ὅταν οὐδὲν ἄλλο βιβλίον εἶχε ποτὲ ὑποστῆ. Ἡ κριτικὴ αὕτη εἶχεν ὡς ἄμεσον συνέπειαν τὴν πλήρη διαμφισβήτησιν τῆς ἀθθεντίας τῆς Ἀγίας Γραφῆς, καὶ τὴν οὐσιαστικὴν μείωσιν τοῦ κύρους της. Τοῦτο ἐσήμαινεν ὅτι ὁ Προτεσταντισμὸς κατεκρήμνισεν ἐκ τῶν ἱστορικῶν του βάθρων τὸ βιβλίον ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον οὗτος ἔθεσεν εἰς τὰ θεμέλια τῆς Μεταρρυθμίσεως. Διὰ τῆς μεταχειρίσεως ταύτης ἐξωβελίσθη ἀνεπιστρεπτι διὰ τὸν Προτεσταντισμὸν ἡ ἀντίληψις, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ Ἀγία Γραφή συνιστᾷ τὴν θεόπνευστον καὶ μόνην ἀσφαλῆ ἔκθεσιν, τῆς θείας ἀποκαλύψεως, τὴν ἱστορικῶς πραγματοποιηθεῖσαν πλήρως εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Διὰ τοῦτο καὶ ὑπεστηρίζετο εὐλόγως ὅτι ὁ κόσμος δὲν γνωρίζει, καὶ ὅτι ποτὲ δὲν ἐγνώρισε, τὸν πραγματικὸν ἱστορικὸν Ἰησοῦν, καθόσον οὗτος προβάλλεται ἀκόμη καὶ εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην μὲ τὴν ἀχλὺν τῆς χριστιανικῆς πίστεως, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἔπρεπε νὰ ἀπογυμνωθῆ. Οὕτως ἤρχισεν ἤδη ἀπὸ τοῦ ιη' αἰῶνος, διὰ τῆς ἄκρας φιλελευθέρας θεολογικῆς σκέψεως τοῦ Προτεσταντισμοῦ, ἡ οὐσιαστικὴ διάκρισις μεταξὺ τοῦ πραγματικῶς ἱστορικοῦ Ἰησοῦ καὶ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Ἡ διάθεσις αὕτη ἐπεξετείνετο καὶ εἰς τὴν διάκρισιν τῆς δῆθεν πραγματικῆς διδασκαλίας τοῦ ἱστορικοῦ Ἰησοῦ ἀπὸ τὴν περὶ αὐτοῦ διδασκαλίαν τῆς ἀποστολικῆς καὶ τῆς μετ' αὐτὴν ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως. Εἰς τὴν παράδοσιν ταύτην ἀπεδίδεδο πᾶν ὅ,τι ὑπερφυσικὸν παρουσιάζετο εἰς αὐτὰ ταῦτα τὰ κείμενα τῆς Καινῆς Διαθήκης. Τὸ παράδοξον εἶναι ὅτι ἡ ριζοσπαστικὴ αὕτη τάσις τῆς φιλελευθέρας προτεσταντικῆς θεολογίας δὲν ὑπῆρξε τὸ πόρισμα οἰασδῆποτε σοβαρᾶς ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης τῶν δεδομένων τῆς Ἀγίας Γραφῆς, ἀλλ' ἀπλῶς ἡ ἀφετηρία τοῦ προτεσταντικοῦ φιλελευθερισμοῦ τοῦ ιη' αἰῶνος. Διὰ τῆς τακτικῆς ταύτης ὑπερετονίσθη, κατὰ τρόπον παραβλάπτοντα τὴν ἱστορικὴν ἀλήθειαν, ἡ ἐμπιστοσύνη τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης εἰς τὸν ἀνθρώπινον λόγον.

2. Ἀντιδράσεις κατὰ τῶν ἐπιδράσεων τούτων τοῦ Προτεσταντικοῦ φιλελευθερισμοῦ.

Σοβαρὰν ἀνάσχεσιν εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ ὀρθολογισμοῦ ἀσκηθεῖσαν ριζοσπαστικὴν κριτικὴν ἀνάλυσιν τῶν βιβλικῶν κειμένων παρουσίασε περὶ τὰ τέλη τοῦ ιη' αἰῶνος τὸ πνευματικὸν κῦρος τῆς μεγάλης φυσιογνωμίας τῶν J.

G. von Herder και Immanuel Kant. Ἀμφότεροι, διὰ τῶν ὄντως ἐμπνευσμένων ἀντιλήψεων των, προσέδωσαν ἄλλας διαστάσεις εἰς τὰ περὶ ζωῆς καὶ θρησκευτικῆς πίστεως διαφέροντα τῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς των. Οὗτοι ἐπηρεάσαν σοβαρῶς ἀκόμη καὶ αὐτὴν τὴν ἐρμηνεϊαν τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας, καθότι διὰ τῶν σκέψεων των παρηγγώνισαν τὰς ὀρθολογιστικὰς τάσεις τῆς διαφωτίσεως τοῦ ἡ' αἰῶνος καὶ προέβαλον τὴν θεολογίαν τοῦ συναισθήματος τῆς θεοσεβείας².

α'. Ὁ J. G. von Herder (1744-1803), μέγας θεολόγος καὶ φιλόσοφος, ὑπῆρξεν ὁ εἰσηγητὴς τῆς νέας ταύτης θεολογίας, τῆς θεολογίας τοῦ συναισθήματος τῆς θεοσεβείας. Οὗτος ἐξετίμα τὸν Χριστιανισμὸν ὡς τὴν μοναδικὴν θρησκείαν τῆς ἀνθρωπίνης καρδίας καὶ τοῦ ἀνθρωπισμοῦ. Διότι, ὡς ἐδίδασκεν, διὰ τῆς διδασκαλίας τοῦ Χριστιανισμοῦ πᾶς πιστὸς ἀποκτᾷ τὴν ἰκανότητα τῆς ἐλευθέρως ἐκπληρώσεως τοῦ κατ' ἐπιταγὴν τῆς ἐντολῆς τῆς ἀγάπης προσωπικοῦ αὐτοῦ ἡθικοῦ χρέους. Κατὰ τὸν Herder, ἡ ἀξία τοῦ Χριστιανισμοῦ ἔγκειται εἰς τὴν ὑπὸ ἐνός ἐκάστου τῶν πιστῶν ἐπίγνωσιν τοῦ προσωπικοῦ ἡθικοῦ αὐτοῦ χρέους, ὡς καὶ τοῦ τρόπου τῆς διαπραξέως του. Κατὰ τὸν Herder, ὁ τρόπος οὗτος ὑπαγορεύεται ἀπὸ τὴν ἀυθόρμητον πρὸς τοῦτο ἐσωτερικὴν διάθεσιν τῶν πιστῶν. Ὁ Herder ἐθεώρει τὴν ζωὴν τῶν ἀνθρώπων, τῶν μὴ ἐχόντων συναισθησὶν τοῦ ἡθικοῦ αὐτῶν χρέους, ὡς ἀθλίαν καὶ ὑποτεταγμένην εἰς τὰ προσωπικὰ πάθη αὐτῶν. Διὰ τοῦτο ἡ συναισθησὶς τοῦ ἡθικοῦ χρέους οὐδεμίαν εἶχε κατ' αὐτὸν σχέσιν πρὸς οἰανδήποτε νεκρὰν τυπικὴν ἡθικὴν διάταξιν. Διὸ καὶ ἔναντι πάσης ἡθικῆς ἀπραξίας προέβαλλε τὸ λόγιον τοῦ Κυρίου· «Ὁ ὕ π ᾶ ς ὁ λ ἔ γ ω ν μ ε Κ Ὑ ρ ι ε Κ Ὑ ρ ι ε, εἰ σ ε λ ε ὕ σ ε τ α ι εἰ ς τὴν β α σ ι λ εῖ α ν τ ῶ ν ο ὕ ρ α ν ῶ ν, ἀ λ λ' ὁ π ο ι ῶ ν τὸ θ ἔ λ η μ α τ ο ὕ π α τ ρ ὸ ς μ ο υ τ ο ὕ ἔ ν τ ο ῖ ς ο ὕ ρ α ν ο ῖ ς» (Μτθ. 7,21). Ἡ ἀγάπη πρὸς πάντας, αὐτὸ τὸ κύριον γνῶρισμα τῶν Χριστιανῶν, ἀπετέλει, κατὰ τὸν Herder, τὴν ἔκφρασιν τοῦ σχεδίου τῆς θείας Οἰκονομίας.

Ὁ Herder διατυπώνει τὰς ἀντιλήψεις ταύτας εἰς τὰς ὀμιλίας του ἐπὶ τῶν Μακαρισμῶν τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας³, εἰς τὰς ὁποίας ἀναφέρεται καὶ εἰς ἄλλα θέματα τῆς ὀμιλίας ταύτης. Κατ' αὐτόν, τὸ πᾶν εἰς τὴν ζωὴν τῶν

2. Πρβλ. K. Heussi, *Kompendium der Kirchengeschichte*, 16. Aufl., Tübingen 1981, 409.

3. Ὁρα J. G. von Herder, *Über die Seligpreisungen Jesu*. - Mth. 5,1-12 (1776). Herders Werke Bd. 35: Zur Religion und Theologie, Karlsruhe 1826, 1-13. (Sammlung der vorzüglichsten Deutschen Klassiker 134). Πρβλ. *Herders sämtliche Werke*, 9. Theil, Stuttgart und Tübingen 1828, 189-201. Τοῦ ἀ ὕ τ ο ὕ, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* (1784), Herders Werke, ed. von H. Nohl, Bd. 5, Münster i.W. o. J. 89: «Endlich ist die Religion die höchste Humanität des Menschen» («Das Thun ist die ganze Sache»).

πραγματικῶν Χριστιανῶν εἶναι τὰ καλὰ ἔργα, ἀντιστάθμισμα δὲ τούτων εἶναι ἡ κατὰ Θεὸν μακαριότης τοῦ ἀνθρώπου.

β’. Ὁ Immanuel Kant (1724-1804), εἶναι πράγματι ὁ μέγας φιλόσοφος, τοῦ ὁποίου ἡ σκέψις ἐντόνως ἐπηρέασε τὴν θεολογίαν τοῦ ἰθ’ αἰῶ-
νος⁴. Αἱ ἀντιλήψεις του περὶ τῆς ἀξίας τῆς ἠθικῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων⁵ συνέ-
βαλον εἰς τὴν οὐσιαστικωτέραν κατανόησιν τῶν διατάξεων τῆς ἐπὶ τοῦ “Ὁρους
‘Ομιλίας. Τοῦτο γίνεται σαφές δι’ ὅλων τῶν ἐγχειριδίων τῆς χριστιανικῆς
ἠθικῆς⁶. Ἡ συμβολὴ αὕτη τοῦ Kant συνίσταται ἀφ’ ἐνός εἰς τὴν ὑπέρβασιν
τῆς νοοτροπίας καὶ τῶν ἀντιλήψεων τῆς Διαφωτίσεως, καὶ ἀφ’ ἑτέρου εἰς τὴν
ὑπὸ τοῦ ἰδίου προβολὴν τῆς ἀξίας τοῦ φρονήματος, προκειμένου περὶ τῶν
πάσης φύσεως ἠθικῶν θεμάτων. Τὸ φρόνημα («die Gesinnung») προεβλήθη ὡς
εἰδικὴ ἠθικὴ ἔννοια ὑπὸ τοῦ Herder καὶ τοῦ Kant, ἐν στενῇ
μάλιστα συσχετίσει πρὸς τὴν ἐρμηνείαν τῆς ἐπὶ τοῦ “Ὁρους ‘Ομιλίας⁷.

Ἡ ἐπίδρασις τῆς σκέψεως τοῦ Kant ὑπῆρξεν ἰσχυρὰ καὶ ἐπὶ τῶν δύο
μεγάλων φιλοσόφων τοῦ ἰθ’ αἰῶνος, τουτέστιν ἐπὶ τῶν Friedrich
Schleiermacher καὶ Albrecht Ritschl. Ὡς γνωστόν, ἀμφό-
τεροι ἔρρεπον ἐξ ἰδιοσυγκρασίας πρὸς τὴν φιλελευθέραν θεολογίαν, ὅμως ἡ ἐπ’

4. Ὁρα I. Kant, *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*. Hrsg. von K. Vorländer, 3. Aufl., Hamburg 1965. Πρβλ. K. Heussi, ἔθ’ ἄνωτ. 426. U. Berner. *Die Bergpredigt*, Göttingen 1979, 15.

5. Πρβλ. Fr. Überweg, *Grundriss der Geschichte der Philosophie*. Dritter Teil: Die Philosophie der Neuzeit bis zum Ende des XVIII. Jahrhunderts, 12. Aufl. von M. Frischeisen-Köhler und W. Moog, Berlin 1924, 579-593 καὶ 739-749. Raymond Schmidt, *Immanuel Kant, Die drei Kritiken*, Stuttgart 1940, 204-261.

6. I. H. D. Moldenhawer, *Erklärung der Bergpredigt Jesu*, Bd. 1-2, Hamburg 1783. V. J. Pott, *Commentatio de natura atque indole orationis montanae*, Braunschweig 1789. J. J. Stolz, *Geist der Sittenlehre Jesu in Betrachtung über die ganze Bergpredigt*, Teile 1-3, Lemgo 1792-1793. B. M. Schnappinger, *Commentatio Biblica in Sermonem Christi in Monte*, Heidelberg 1794. L. Meister, *Betrachtungen über Jesu Bergpredigt*, a. O. 1796. J. W. Rau, *Untersuchungen, die wahre Absicht der Bergpredigt betreffend*, Erlangen 1805.

7. Ὁρα R. Rother, *Theologische Ethik*, Wittenberg 1871, Bd 4, 63· 70· 73 ἐξ. J. Pott, *Dissertatio theologica inauguralis de natura atque indole orationis montanae et de nonnullis orationis explicandae praeceptis*, Helmstedt 1788. (Ὁῦτος δέχεται ὅτι ἡ ἐπὶ τοῦ “Ὁρους ‘Ομιλία συνετάγη διὰ τῆς συλλογῆς ἀποφθεγμάτων ἐκ διαφόρων ὀμιλιῶν τοῦ Κυρίου). A. von Harless, *Christliche Ethik*, 6. Aufl., Stuttgart 1864, 24· 121 ἐξ. J. Köstlin, *Christliche Ethik*, Berlin 1899, 77 ἐξ. 120 ἐξ. W. E. Thurn, *Reine Uebersetzung der Bergrede Jesu, nach der praktischen Vernunft dargestellt und für jedermann lesbar gemacht*, Bde 1-2, Lemgo 1799. Ἐνταῦθα χρησιμοποιεῖται καὶ ἡ ὁμολογία τοῦ Καντίου, τοῦ ὁποίου τὸ ἔργον «Kritik der praktischen Vernunft» εἶχε τότε μόλις πρὸ ἔτους δημοσιευθῆ (1788).

αὐτῶν ἰσχυρὰ ἐπίδρασις τῶν περὶ τοῦ («καθαροῦ») καὶ τοῦ «πρακτικοῦ λόγου» σκέψεων τοῦ Καντίου ἐνίσχυσεν αὐτοὺς εἰς τὴν ἀναγνώρισιν τῆς ἱκανότητος τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου πρὸς διερεύνησιν καὶ αὐτῶν τῶν μεταφυσικῶν θεμάτων τῆς θρησκείας⁸.

3. Γενικὸς χαρακτηρισμὸς τῆς ἐρμηνείας τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας κατὰ τὸν 18^ο αἰῶνα.

Ἡ ἐρμηνεία τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας συνεχίσθη καὶ κατὰ τὸν 18^ο αἰῶνα ἐπὶ τῶν δύο βάσεων τοῦ προηγουμένου αἰῶνος, ἴτις ἐπὶ τοῦ προτεσταντικοῦ φιλελευθερισμοῦ καὶ ἐπὶ τῆς ἠθικῆς τοῦ φρονήματος τοῦ Καντίου, καὶ μάλιστα μετὰ συνεχῶς αὐξανομένης ἐντάσεως καὶ ζωηροῦ ἐνδιαφέροντος. Πλὴν ὅμως κατὰ τὴν περίοδον αὐτήν, καὶ ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν ἔντονον πολεμικὸν ἀντιπαραδοσιακὸν χαρακτῆρα τῆς ἐρμηνείας τοῦ 17^ο αἰῶνος, αἱ πάσης φύσεως νέαι ἐργασίαι ἐπὶ τῆς ὀμιλίας αὐτῆς φέρουν κατὰ οἰονδήποτε τρόπον τὴν σφραγίδα τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης. Τοῦτο συμβαίνει ἀκόμη προκειμένου καὶ περὶ τῶν καθαρῶς πρακτικῶν, ἐποικοδομητικῶν καὶ διδακτικῶν δημοσιευμάτων ἐπὶ τῶν θεμάτων τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας, καὶ κατὰ μείζονα λόγον προκειμένου καὶ περὶ τῶν ἐρμηνευτικῶν ὑπομνημάτων τοῦ κειμένου τῆς ὀμιλίας αὐτῆς. Οὕτω παρουσιάζεται ἡ ὄντως φιλελευθέρα ἐπιστημονικὴ διερεύνησις τῶν θεμάτων καὶ τῶν προβλημάτων τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας ὡς ἡ πηγὴ καὶ ἡ τροφὸς τοῦ ἀμβωνος, τῆς κατηχήσεως, καὶ αὐτῆς τῆς ἠθικῆς διδαχῆς, ὥστε νὰ ἐξηγητῆται καλῶς ἡ ἔτι μεγαλυτέρα ἀπομάκρυνσις τῶν Χριστιανῶν τῆς Δύσεως ἀπὸ τοῦ οὐσιαστικοῦ νοήματος τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας, ὡς καὶ ἀπὸ τῆς ἀξίας τῶν διατάξεων τῆς διὰ τὴν καθημέραν ζωὴν τῶν ἀνθρώπων. Ἦτο πράγματι δύσκολον, μετὰ τὰ ὅσα συνέβησαν κατὰ τὸν Μεσαίωνα καὶ τὴν περίοδον τῆς Μεταρρυθμίσεως, νὰ ἐκτιμηθοῦν ὑπὸ τῶν πάσης προελεύσεως ἐρμηνευτῶν τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας αἱ ἀρχαί, ὡς καὶ αἱ προϋποθέσεις τῆς ὀρθῆς κατανοήσεως καὶ ἐρμηνείας τῶν λόγων τοῦ Κυρίου.

Παρὰ ταῦτα, αἱ κατὰ τὸν 18^ο αἰῶνα γινόμεναι προσπάθειαι ἐρμηνείας τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ προτεσταντικοῦ φιλελευθερισμοῦ καὶ τῆς ἠθικῆς τοῦ συναισθήματος τοῦ Καντίου, παρουσιάζουν εὐρύτητα ἐξόχως ἐνδιαφέρουσαν, καὶ ἀξιόλογον ἐπιστημονικὴν πρόοδον. Αὗται συνίστανται· α) εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς φιλολογικῆς κριτικῆς ἀναλύσεως, διερευνήσεως καὶ ἐρμηνείας τοῦ κειμένου τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας· β) εἰς τὴν ἀναζήτησιν

8. Κατὰ τὸν Κάντιον («Reine Kritik der Vernunft» 1781), ὁ ἄνθρωπος δύναται διὰ τοῦ καθαρῶς λόγου νὰ κατανοήσῃ τὰ φαινόμενα τοῦ κόσμου, ὅχι ὅμως καὶ τὰς ὀπισθεν τούτων ἀληθείας. Ταύτας κατανοεῖ διὰ τῆς κριτικῆς τοῦ πρακτικοῦ λόγου, ὡς καὶ τὰς ἠθικὰς ὑποχρεώσεις του ἔναντι τῆς ἀληθείας. Ὡς γνωστόν, ὁ Κάντιος ἐπὶ τῶν ἠθικῶν τούτων ὑποχρεώσεων ἐστήριξε καὶ τὴν ἠθικὴν ἀπόδειξιν τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ.

τῶν ἱστορικῶν δεδομένων τῆς πρώτης ἐξαγγελίας, ὡς καὶ τῆς συντάξεως τοῦ κειμένου αὐτῆς· γ) εἰς τὴν διερεύνησιν τῶν φιλολογικῶν καὶ ἠθικῶν παραλλήλων τῶν διατάξεων τῆς, πρὸς ἀντιστοίχους ἐκφράσεις καὶ διδασχὰς τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, τῶν ἄλλων θρησκειῶν, ὡς καὶ τῆς καθόλου θύραθεν γραμματείας τῆς ἀρχαιότητος· δ) εἰς τὴν ἔνταξιν τῶν διατάξεων τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας ἐντὸς τοῦ πλαισίου τοῦ συστήματος τῆς χριστιανικῆς ἠθικῆς· ε) εἰς τὴν διεύρυσιν τῶν διαφορόντων τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης ἐπὶ τῶν λέξεων, τῶν ἐκφράσεων, τῶν ἑνοτιῶν, τῆς διδασκαλίας, τῶν πηγῶν, τῆς παραδόσεως καὶ τῶν πάσης φύσεως περιστατικῶν τῆς τε διατυπώσεως καὶ τῆς συντάξεως τοῦ κειμένου τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας, ὡς καὶ τῶν ἀναφορῶν τῶν διατάξεων τῆς ἐπὶ τε τῶν ἀτόμων καὶ τῶν λαῶν.

Τὴν διεύρυσιν ταύτην παρουσιάζουν κατὰ τινὰ τρόπον καὶ ὅσαι ἐργασίαι ἀνεπτύχθησαν ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἠθικῆς τοῦ συναισθήματος τοῦ Καντίου. Πλὴν ὅμως αὗται ἐμμέσως πως συνετέλεσαν εἰς τὸν ἐντοπισμὸν τῶν διαφορόντων, ἀφ' ἑνὸς τῆς λογοτεχνίας ἐπὶ τῶν θεμάτων τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας, καὶ ἀφ' ἑτέρου τῶν κοινωνικοπολιτικῶν ἐπαναστατικῶν συστημάτων, πρὸς ἐκμετάλλευσιν τῶν διατάξεων τῆς ὁμιλίας ταύτης εἰς τὴν προσπάθειαν διαφωτίσεως καὶ ἐπιλύσεως τῶν οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικοπολιτικῶν προβλημάτων τοῦ κόσμου. Τὸ θετικώτερον στοιχεῖον τῆς ἐρμηνείας τῆς περιόδου ταύτης εἶναι ἡ ὑπὸ τινων ἐρμηνευτῶν (A. Tholuck, W. Herrmann, J. Müller), στενὴ συσχέτισις τοῦ κύρους τῶν διατάξεων τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας πρὸς τὸ θεανδρικὸν πρόσωπον τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ.

Πρὸς ὑπογράμμισιν τοῦ χαρακτῆρος καὶ τῆς σημασίας τῆς κατὰ τὴν περίοδον ταύτην τοῦ ιθ' αἰῶνος ἐρμηνευτικῆς καθόλου προσπαθείας ἐπὶ τοῦ κειμένου τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας θὰ παρουσιασθοῦν ἀντιπροσωπευτικῶς μόνον ὀλίγαι ἐργασίαι, κατὰ κατηγορίας καὶ κατὰ χρονολογικὴν σειρᾶν. Τὴν ἐξ αὐτῶν παρεχομένην εἰκόνα θὰ συμπληρώσῃ ἡ πληρεστέρα κατὰ τὸ δυνατὸν παράθεσις τῆς ὄντως πλουσίας βιβλιογραφίας.

4. Ἡ ἐπιστημονικὴ ἐρευνα τῶν θεμάτων καὶ τῶν προβλημάτων τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας.

α'. August Tholuck (1826-1877). Ὁ Γερμανὸς οὗτος Προτεστάντης καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ἀλλης παρουσίασε τὸ πλέον ἀξιόλογον ἔργον τοῦ ιθ' αἰῶνος ἐπὶ τῆς ἐρμηνείας τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας⁹. Τοῦτο ὑπηρευέθη ἀπὸ τὴν ἔντονον διάθεσιν τοῦ συγγραφέως πρὸς ἀντί-

9. Ὁρα August Tholuck, *Philologisch-theologische Auslegung der Bergpredigt Christi nach Matthäus*, zugleich ein Beitrag zur Begründung einer rein biblischen Glaubens- und Sittenlehre, Hamburg 1893, 2. Aufl. 1835. Ἡ 3η ἐκδοσις ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τὸν τίτλον «Ausführliche Auslegung der Bergpredigt Christi nach Matthäus, Hamburg 1845. Ἡ 4. Auflage παρουσιάσθη ὑπὸ τὸν ἔτι ἀπλούστερον τίτλον

δρασιν ἔναντι τῶν ἐρμηνευτικῶν ἀντιλήψεων τῶν ὀρθολογιστῶν τοῦ προηγούμενου αἰῶνος¹⁰. Ὁ Tholuck, ὡς ἄριστος γνώστης τῶν ἀρχαίων γλωσσῶν, Ἑβραϊκῆς, Ἑλληνικῆς, καὶ Λατινικῆς, προσέδωκεν εἰς τὸ ἔργον του τὸν χαρακτῆρα τῆς σοβαρᾶς καὶ ἀρτίως φιλολογικῆς καὶ ιστορικῆς κριτικῆς ἐρεύνης. Οὕτω προσέδωκεν ἰδιαιτέραν ἀξίαν εἰς τὴν ὀρθὴν κατὰ στίχον γραμματικὴν καὶ φιλολογικὴν ἐρμηνείαν, ὡς καὶ εἰς τὴν καλὴν χρῆσιν τῆς ιστορικοκριτικῆς μεθόδου. Ὡς πρὸς τὴν διακρίβωσιν δὲ τῆς ἐπὶ μέρους διδασκαλίας ἐχρησιμοποίησεν ὅλα τὰ πρὸ αὐτοῦ ὑπομνήματα, ἰδίᾳ δὲ τὰ τῶν Πατέρων τῆς τε Ἀνατολικῆς καὶ τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας¹¹.

Ὁ Tholuck ἀφορμᾶται εἰς τὴν ἐρμηνείαν του ἀπὸ τὴν κατὰ γράμμα κατανόησιν τοῦ κειμένου, προχωρεῖ δὲ πέρα ταύτης εἰς τὴν ἀναζήτησιν τοῦ βαθυτέρου πνευματικοῦ νοήματος μιᾶς ἐκάστης τῶν διατάξεων τῆς ἐπὶ τοῦ Ὅρους Ὁμιλίας, διὰ τῆς ἀναζητήσεως τῶν ἐπὶ μέρους ιστορικῶν δεδομένων πάντων τῶν θεμάτων καὶ τῶν προβλημάτων τῆς ὀμιλίας ταύτης. Τὰ ιστορικὰ ταῦτα δεδομένα συντελοῦν εἰς τὴν προβολὴν τῆς ἐπὶ τοῦ Ὅρους Ὁμιλίας ὡς ἐξόχως σοβαροῦ ιστορικοῦ γεγονότος, διὸ καὶ ὁ Tholuck ἐξήρτα ἐξ αὐτῶν τὴν ὅλην ἀξίαν τῆς¹².

«Die Bergpredigt», Gotha 1856 καὶ ἡ 5η ὡσαύτως: «Die Bergpredigt Christi», Gotha 1872. Τὸ ἔργον τοῦτο μετεφράσθη δις εἰς τὴν Ἀγγλικὴν α) ἀπὸ τὸν Robert Menzies, ὑπὸ τὸν τίτλον *August Tholuck, Exposition Doctrinal and Philological of Christ's Sermon on the Mount*, Edinburgh 1834-1837 (ἡ μετάφρασις ἔγινεν ἐκ τῆς 1ης ἐκδόσεως) β) ἀπὸ τὸν R. Lundin Brown, ἐκ τῆς 4ης ἐκδόσεως, ὑπὸ τὸν τίτλον *August Tholuck, Commentary on the Sermon on the Mount*, Philadelphia and New York 1860. Ἡ μετάφρασις αὕτη ἀνετυπώθη, Edinburgh 1869. Ἡ ἀπὸ τῆς 2ας ἐκδόσεως τοῦ ἔργου τοῦτου ἐξέτασις τῶν ἱστορικῶν δεδομένων τῆς ἐπὶ τοῦ Ὅρους Ὁμιλίας καθιστᾷ τοῦτο ἰσάξιον τῶν καλυτέρων εἰς τὸ εἶδος του ἔργων τοῦ κ' αἰῶνος. Πρβλ. W. Kissinger, *The Sermon on the Mount. A History of Interpretation and Bibliography*, Metuchen N. J. 1975, 228. Πρβλ. August Tholuck, *Uebereinstimmung unter den Auslegern des Neuen Testaments nebst einer Beurteilung der Auslegung von Mtth. 5,3-5*. Th St Kr 5, 1832, 325-354.

10. Ὅρα Aug. Tholuck, *Ausführliche Auslegung der Bergpredigt...* 3. Aufl., Hamburg 1845, 44. Πρβλ. U. Berner, μν. ἔργ. 121, ὕποσ. 55.

11. Οὕτως ἀνεφέρθη ὁ Tholuck καὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐρμηνείας τῆς ἐπὶ τοῦ Ὅρους Ὁμιλίας. Ὅρα τὴν § 5, σελ. 39-48 τῆς 2ας ἐκδόσεως, ὡς καὶ τὴν § 6, σελ. 26-34 τῆς 5ης ἐκδόσεως. Εἶναι γεγονός, ὅτι αἱ κρίσεις του περὶ τῆς ἀξίας τῶν πρὸ αὐτοῦ ὑπομνημάτων δὲν εἶναι πάντοτε ἀντικειμενικαί. Τὴν ἱστορίαν τῆς ἐρμηνείας τῆς ἐπὶ τοῦ Ὅρους Ὁμιλίας ὁ Tholuck διακρίνει εἰς τὰς ἐξῆς τέσσαρας περιόδους α) τῶν Πατέρων Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως β) τῆς Μεταρρυθμίσεως γ) τοῦ 19' αἰῶνος καὶ τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 19' αἰῶνος δ) τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 19' καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 20' αἰῶνος. (Ὅρα 2ας ἐκδόσεως σελ. 39-48 καὶ 5ης ἐκδόσεως σελ. 26-34, ἐνθα σημειοῦνται αἱ ἀξιολογώτεραι σχετικαὶ ἐργασίαι.

12. Πρβλ. G. Kimmel, *Das Neue Testament. Geschichte der Erforschung seiner Probleme*, München 1958, 147-258.

Κατὰ τὸν Tholuck, ἡ κατανόησις πάντων τῶν ἐπιμάχων θεμάτων τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας διασφαλίζεται διὰ τῆς ὀρθῆς κατανοήσεως τοῦ νοήματος τῶν λέξεων καὶ τῶν προτάσεων τοῦ κειμένου, διὰ τοῦ πνεύματος τῆς καθόλου διδασκαλίας τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, διὰ τῆς εὐρυτέρας συσχετίσεως τῆς διδασκαλίας τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας πρὸς τὴν καθόλου διδασκαλίαν τοῦ Εὐαγγελίου περὶ τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπου. Διὸ καὶ ὑπεστήριξεν οὗτος ὅτι ὅλαι αἱ διατάξεις τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας προσλαμβάνουν ἰδιαίτην ἀξίαν, ὡς διατάξεις τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ ὡς διδασκαλία αὐτοῦ, τοῦ μόνου σωτῆρος τῶν ἀνθρώπων. Διὰ τῆς ἀντιλήψεως ταύτης προβάλλεται ὡς κύριον χαρακτηριστικὸν τοῦ ὑπομνήματος τούτου τοῦ Tholuck ἡ καθαρὰ χριστολογικὴ αὐτοῦ βάσις. Τὴν βάσιν ταύτην προβάλλουν ἀκόμη καὶ αἱ ἀναφοραὶ τῶν Μακαρισμῶν, ὡς καὶ τῶν διαφόρων ἐντολῶν πρὸς τὴν ἔννοιαν τῆς «β α σ ι λ ε ἰ α ς τ ο Ὡ Θ ε ο Ὡ» (Μτθ. 5,3· 10· 19· 20· 6,33 κλπ.). Διὰ τὸν Tholuck, ὅλαι αἱ ἐκφράσεις τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας πρέπει νὰ ἐρμηνεύωνται πάντοτε διὰ τῆς στενῆς συσχετίσεως αὐτῶν πρὸς τὸ πρόσωπον τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Τοῦτο ἰσχύει περισσότερο διὰ τὰ ἐξόχως ἐπίμαχα θέματα τῆς σχέσεως τῶν διατάξεων τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας πρὸς τὰς ἐρμηνείας τοῦ νόμου τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, τοῦ ὄρκου, τῆς ἀνεξικακίας, τῆς μὴ προβολῆς ἀντιστάσεως, κλπ. Ἐπὶ πάντων τῶν θεμάτων τούτων τὸ ὑπόμνημα τοῦ Tholuck δὲν ἔχει χάσει μέχρι σήμερον τὴν ἀξίαν του, ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ W. Kissinger¹³. Ἀλλὰ καὶ γενικώτερον συνιστᾷ τοῦτο τὴν ἄχρι τῆς ἐποχῆς του πλέον σοβαρὰν καὶ εὐρεῖαν θεώρησιν τῶν θεμάτων, ὡς καὶ τῶν προβλημάτων τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας.

Ἀκόμη καὶ ἐπὶ τῶν εἰδικωτέρων προβλημάτων τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας ὁ Tholuck παρουσιάζει λίαν ἀξιολόγους ἀπόψεις. Οὗτος πρῶτον δέχεται ὅτι ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ἀπευθύνεται δι' ὅλου τοῦ περιεχομένου τῆς ὀμιλίας ταύτης ἐξ ἴσου πρὸς τοὺς πνευματικοὺς ἐκπροσώπους του, ὡς καὶ πρὸς πάντας γενικῶς τοὺς ἀνθρώπους, καθόσον διὰ τῶν διατάξεων τῆς ὀμιλίας ταύτης ἐπιδιώκεται ἡ ἀφύπνισις τῆς συνειδήσεως ὅλων τῶν ἀνθρώπων περὶ τῆς ἀνάγκης σωτηρίας αὐτῶν, διὰ τοῦ ἀπολυτρωτικοῦ ἔργου τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, καὶ τῆς ἀποβολῆς ἐνώπιον αὐτοῦ πάσης προσωπικῆς καυχήσεως καὶ αὐτοπεποιθήσεως. Ἐν συνεχείᾳ ἀναγνωρίζει ὁ Tholuck τὴν ἀδυναμίαν τῶν περισσοτέρων ἀνθρώπων νὰ ἐφαρμόσουν εἰς τὴν καθημέραν ζωὴν των τὰς διατάξεις τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας, ὡς καὶ τὴν ἐκ παραλλήλου δύναμιν τῆς ἀνθρωπίνης θελήσεως, μάλιστα ἐκείνων, οἱ ὅποιοι ζοῦν ἐν ταπεινώσει τὴν χάριν τοῦ σταυροῦ τοῦ Χριστοῦ. Ἐπὶ πλέον δέχεται ὁ Tholuck ὅτι αἱ ἐκθέσεις ὑπὸ τῶν Εὐαγγελιστῶν Ματθαίου καὶ Λουκᾶ τῶν αὐτῶν διατάξεων βασιζονται

13. Μν. ἔργ., 48.

εις μίαν και τὴν αὐτὴν ὁμιλίαν τοῦ Κυρίου¹⁴, ἀπευθυνθεῖσαν ταυτοχρόνως πρὸς τοὺς Μαθητάς και πρὸς τοὺς «β χ λ ο υ ς». Τὴν γνώμην ταύτην ἐστήριξεν εἰς τοὺς Ἰωάννην τὸν Χρυσόστομον, τὸν Εὐθύμιον Ζυγαδηνὸν και τὸν Θεοφύλακτον Βουλγαρίας. Κατ' αὐτόν, ἡ ἀντίθετος γνώμη τοῦ Αὐγουστίνου¹⁵, ὅτι δηλαδὴ πρόκειται περὶ δύο διαφορετικῶν ὁμιλιῶν, μιᾶς πρὸς τοὺς Μαθητάς, και τῆς ἄλλης πρὸς τὰ πλήθη, ὑπηγορεύθη ἀπὸ τὰς ἐπιφυλάξεις τοῦ Αὐγουστίνου ἔναντι τῶν ἀντιλήψεων τῶν Μανιχαίων¹⁶.

Κατὰ τὸν Tholuck ἡ ἔκθεσις τοῦ Ματθαίου δὲν ἀποτελεῖ πιστὴν καταγραφὴν τῆς ὁμιλίας τοῦ Κυρίου, ἀλλὰ ἔργον τῆς συντάξεως τοῦ Εὐαγγελιστοῦ¹⁷. Διὰ τὸν Tholuck, ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ἀπήγγειλε τὴν ὁμιλίαν ταύτην ἐπὶ τῷ σκοπῷ τῆς συμπληρώσεως τοῦ νόμου τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης διὰ νέων διατάξεων, αἱ ὁποῖαι θὰ καθίσταντο ἡ «Magna Charta» τῆς νέας ζωῆς τῶν ὁπαδῶν του. Ἡ ἀντίληψις αὕτη σημαίνει ὅτι ὁ Tholuck ἀνεγνώριζε τὴν ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίαν ὡς νόμον ὑπέρτερον τοῦ νόμου τοῦ Ὁρους Σινᾶ, τὸ δὲ νόημα τῶν διατάξεων τῆς ὁμιλίας ταύτης ὡς πνευματικώτερον τῶν διατάξεων τοῦ μωσαϊκοῦ νόμου, ἦτοι ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων πρὸς τὸν Θεόν. Τέλος ὁ Tholuck κατανοεῖ τοὺς Μακαρισμοὺς τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας ὡς ἠθικὰ ἀξιώματα, πλήρως ἀνταποκρινόμενα εἰς τὰς πνευματικὰς ἐφέσεις τῶν ἀνθρώπων, ὡς και εἰς τὰς βασικὰς προϋποθέσεις τῶν ἐφέσεων τούτων, πρὸς αὐτὴν ταύτην τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ. Κατὰ τὸν Tholuck, οἱ Μακαρισμοὶ οὗτοι ἐκφράζουν ἅπαντα τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ, ὡς και τῆς ἐν τῷ κόσμῳ ἀναπτυσσομένης, διὰ τῶν μακαριζομένων προσώπων, δυνάμει τῆς βασιλείας ταύτης. Ἄν και διακρίνει ὁ Tholuck διὰ τῆς σειρᾶς τῶν Μακαρισμῶν τούτων προοδευτικὴν ἀνάπτυξιν τοῦ νοήματός των, δέχεται ὅτι κατ' οὐσίαν ταυτίζεται τὸ νόημα ὅλων τῶν Μακαρισμῶν, καθόσον οὗτος βλέπει εἰς ἕνα ἕκαστον ἐξ αὐτῶν περικλειομένης τὰς και δι' ὅλων τῶν ἄλλων ἐκφραζομένης εὐλογίας τοῦ Θεοῦ.

β'. Ὁ Georg Heinrici (1844-1915), διάσημος καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Λειψίας, παρουσιάζεται πρᾶγματι ὁ ἀντάξιος συνε-

14. Ὁρα. Α. Tholuck, *Die Bergpredigt*, 5 Aufl. σελ. 1.

15. Ὁρα Αὐγουστίνου, *De Consensu Evangelistarum* II, 19, Migne P.L. 34, 1098-1100. (Ματθ. 5-7, Λκ. 6,20-49). Πρβλ. Tholuck, ἔνθ' ἄν. 9-14.

16. Ὁρα αὐτόθι 2, ἔνθα ἐκτίθενται οἱ λόγοι διακρίσεως τῶν δύο τούτων ὁμιλιῶν. Εἰς τὴν σελ. 4 παρέχεται ἡ γνώμη τοῦ H. Julius Holtzmann, (*Lehrbuch der historisch-kritischen Einleitung in das N.T.*, 3. Aufl. Freiburg i. Br. 1832, 363-366), κατὰ τὴν ὁποίαν τὸ κείμενον τοῦ Ματθαίου προέρχεται ἀπὸ ἄλλην πηγὴν, περιέχουσαν τὰς θέσεις τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἔναντι τοῦ Ἰουδαϊκοῦ νόμου.

17. Τὰς διαφορὰς μεταξὺ τῶν δύο εὐαγγελικῶν τούτων ἐκθέσεων ἀποδίδει εἰς τὴν ὑπὸ ἐκάστου τῶν Εὐαγγελιστῶν ἐλευθέραν χρῆσιν τῶν πηγῶν. Ὁρα αὐτόθι, σελ. 2-14 τῆς 5ης ἐκδόσεως. Πρβλ. U. Berner, μν. ἔργ., 123, ὑποσ. 82.

χριστῆς τοῦ ἔργου τοῦ A. Tholuck, διὰ τοῦ διτόμου συγγράμματός του, τοῦ φέροντος τὸν τίτλον: «Die Bergpredigt, (Matth. 5-7. Luk. 6,20-49) Teil I: Quellen, kritische Untersuchung der Bergpredigt, Leipzig 1899-1900 (σελίδες 81), Teil II: Begriffsgeschichtlich untersucht, Leipzig 1905 (σελ. 98). Τὸ ἔργον τοῦτο ἀποτελεῖ τὴν ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τῆς ἐρμηνείας τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας οὐσιαστικωτέραν ἀντίδρασιν τῆς χριστιανικῆς σκέψεως κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν τῆς μεταβάσεως ἀπὸ τοῦ ιθ' εἰς τὸν κ' αἰῶνα, πρὸς τὰς ὅλως αὐθαιρέτους ὀρθολογιστικὰς τάσεις τοῦ προτεσταντικοῦ φιλελευθερισμοῦ καὶ τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ¹⁸. Καὶ ἡ ἀντίδρασις αὕτη ἐκφράζεται διὰ τῆς πλέον θετικῆς καὶ σοβαρᾶς ἱστοριοφιλολογικῆς κριτικῆς ἀναλύσεως τοῦ κειμένου καὶ τῶν προβλημάτων τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας, διὰ τῆς ὁποίας πράγματι ὁ Heinrici διεσκέδασε σοβαρῶς ὅλας τὰς προκατειλημμένας καὶ αὐθαιρέτους θέσεις τῶν ἄχρι τότε ὀρθολογιστῶν ἐρμηνευτῶν τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας. Διὰ τοῦτο ἀκριβῶς ἡ ἀξία τῆς ἐργασίας ταύτης τοῦ Heinrici ἔγκειται εἰς τὴν δι' αὐτοῦ νέαν θετικὴν θεώρησιν πάντων τῶν θεμάτων τοῦ εὐαγγελικοῦ κειμένου, ἐν συναφείᾳ πρὸς ὅλα τὰ δεδομένα τῆς ἐποχῆς τῆς Καινῆς Διαθήκης, ὡς καὶ πρὸς τὰς πνευματικὰς ἀνάγκας τῆς ἐποχῆς ἐκάστου ἐρμηνευτοῦ.

Ὁ G. Heinrici, βαθυνούστατος καὶ λίαν σχολαστικὸς ἐρευνητῆς, παρουσιάζει εἰς τὸ παρὸν ἔργον τὴν πλέον ἐμπεριστατωμένην ἱστοριοφιλολογικὴν κριτικὴν ἀνάλυσιν καὶ ἐννοιολογικὴν ἐρμηνείαν τοῦ κειμένου τῆς ὁμιλίας ταύτης τοῦ Κυρίου, κατὰ τὴν διατύπωσιν τῶν Εὐαγγελιστῶν Ματθαίου καὶ Λουκᾶ. Ὁ Heinrici ἐρευνᾷ οὕτως, εἰς μὲν τὸ πρῶτον τεῦχος τὸ ἱστορικὸν ὑπόβαθρον ἀμφοτέρων τῶν ἐκθέσεων τῆς ὁμιλίας ταύτης, εἰς δὲ τὸ δεύτερον, τὸ ἐννοιολογικὸν βάθος καὶ τὰς διαστάσεις τοῦ κειμένου αὐτῆς. Εἰς τὸ πρῶτον τεῦχος ὁ Heinrici ὑποστηρίζει τὴν ἄποψιν, κατὰ τὴν ὁποίαν ἐκάστη τῶν ἐκθέσεων, τοῦ Ματθαίου καὶ τοῦ Λουκᾶ, παρέχει κείμενον ἐλευθέρας συνθέσεως λογίων μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς ὁμιλίας τοῦ Κυρίου. Κατὰ τὸν Heinrici, τὰ λόγια ταῦτα ἠντλήθησαν ἐκ τῆς προφορικῆς εὐαγγελικῆς παραδόσεως, καθ' ὃν χρόνον αὕτη ἦτο ἀκόμη ρευστή¹⁹. Κατὰ τὸν ἐρευνητὴν τοῦτον, δὲν εἶναι εὐκόλον νὰ ἀναγνωρισθῇ ἡ ἀρχικὴ μορφή τῆς ὁμιλίας ταύτης τοῦ Κυρίου ἕνεκα τῶν πολλῶν καὶ οὐσιαστικῶν διαφορῶν τοῦ κειμένου τῶν δύο ἐκθέσεων²⁰. Πάντως

18. Πρβλ. G. K ü m m e l, ἐνθ' ἀνωτ., 286-289.

19. Ὁρα G. Heinrici, μν. ἔργ. I, 10: Ἐνταῦθα ἀναφερόμενος οὗτος εἰς τὰς ἐκθέσεις Ματθαίου καὶ Λουκᾶ παρατηρεῖ: «...beide nicht einfache Reproduktionen, sondern Reconstructionen einer Rede sind, die von Matthäus und Lukas nicht in gegenseitiger Benutzung oder in Benutzung derselben Quellschriften, sondern unabhängig hergestellt werden».

20. Ὁρα αὐτόθι, I, 75. Ὁ Heinrici δέχεται ὅτι ἡ καταγραφή τῶν λογίων τοῦ Κυρίου ἔγινε πρὸς διασφάλισιν τῆς διδασκαλίας του, καὶ ὅτι τούτων ὑπῆρχον μεταφράσεις

ἡ μὲν ἔκθεσις τοῦ Ματθαίου παρουσιάζει ἐνότητα²¹ καὶ αὐτοτέλειαν²², ἡ δὲ ἔκθεσις τοῦ Λουκᾶ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς «γνωμικῆς φιλολογίας» («Spruchliteratur») τῆς τότε ἐποχῆς²³. Ὁ ἐρευνητὴς οὗτος δέχεται ὅτι ἡ ἔκθεσις τοῦ Λουκᾶ ἐκφράζει ἐντονώτερον τὴν διατύπωσιν τῆς πηγῆς αὐτοῦ καὶ ὀλιγώτερον τὴν τοῦ ἰδίου Εὐαγγελιστοῦ. Κατ' αὐτόν, αἱ διαφοραὶ μεταξὺ Ματθαίου καὶ Λουκᾶ εἶναι ἄξιοι μεγαλύτερας προσοχῆς· α) διότι πολλοὶ στίχοι τῆς ἐκθέσεως τοῦ Ματθαίου ὑπάρχουν καὶ εἰς τὸν Λουκᾶν, πλὴν ὅμως ἐκτὸς τῆς ἐν τόπῳ πεδινῷ ἀντιστοίχου ὀμιλίας²⁴. β) διότι καὶ τὸ κείμενον τῆς ὀμιλίας τοῦ Λουκᾶ, ἂν καὶ βραχύτερον, ἔχει ὀκτώ στίχους, μὴ ὑπάρχοντας εἰς τὸ κείμενον τοῦ Ματθαίου²⁵. Διὰ ταῦτα καὶ δέχεται ὅτι ὁ Λουκᾶς οὐδεμίαν ἔχει ἐξάρτησιν ἀπὸ τὸν Ματθαῖον, στηρίζει δὲ τὴν γνώμην ταύτην εἰς τὴν προσεκτικὴν ἀντιπαράθεσιν ἀφ' ἐνὸς τῶν ὁμοιοτήτων καὶ τῶν διαφορῶν Ματθαίου καὶ Λουκᾶ, καὶ ἀφ' ἑτέρου εἰς τὴν σοβαρὰν ἐξέτασιν τῶν ἐλαχίστων παραλλήλων χωρίων τοῦ κατὰ Μᾶρκον Εὐαγγελίου πρὸς τὸ περιεχόμενον τῆς ἐπὶ τοῦ

εἰς τὴν Ἑλληνικὴν περισσώτεροι τῆς μιᾶς. Τὴν γνώμην ταύτην στηρίζει καὶ εἰς τὰς πληροφορίας τοῦ Εὐσεβίου (Ἐκκλ. Ἱστορία 3,39,15) ἐπὶ τῆς σχετικῆς μαρτυρίας τοῦ Παπίου Ἱεραπόλεως.

21. "Ὅρα αὐτόθι, Γ', 38. Ἐνταῦθα τονίζεται ἡ ἐνότης τῆς ὀμιλίας ὡς προβαλλομένη· α) διὰ τῆς εἰσαγωγῆς (Μτθ. 5,1-2)· β) διὰ τοῦ ἐπιλόγου (Μτθ. 7,28-29)· γ) διὰ τοῦ ὅλου περιεχομένου αὐτῆς. Πρβλ. αὐτόθι, 177.

22. "Ὅρα αὐτόθι, Γ', 39. Τὴν αὐτοτέλειαν τῆς ὀμιλίας ἐκφράζουν· α) ἡ σύνθεσις τῶν πρώτων ἀκροατῶν αὐτῆς, οἱ ἴποιοι εἶναι κατὰ μὲν τὴν εἰσαγωγὴν μόνον οἱ Μαθηταὶ τοῦ Κυρίου, κατὰ δὲ τὸ κύριον μέρος οἱ μαθηταὶ καὶ ὁ ὄχλος, καὶ κατὰ τὸν ἐπίλογον μόνον ὁ ὄχλος· β) ἡ παράθεσις τῶν λογίων τοῦ Κυρίου, ἄλλοτε μεμονωμένως καὶ ἄλλοτε καθ' ὁμάδας· γ) ἡ ὑπαρξίς ἰκανῶν ἐπαναλήψεων (Μτθ. 5,14-16 καὶ 6,22· 5,23 καὶ 6,14-15· 6,5 καὶ 7,7· 6,8 καὶ 32)· δ) ὁ ἱεραποστολικὸς τόνος ὠρισμένων χωρίων (Μτθ. 5,11-12· 7,6· 15-16· 21-22).

23. "Ὅρα αὐτόθι, Γ', 43. Ἐνταῦθα ἀντιπαράβλλονται τὰ λόγια τοῦ Κυρίου πρὸς τὰ γνωμικά, τὰς παροιμίας καὶ τὰς παραβολικὰς παροιμοιώσεις τῆς ἰουδαϊκῆς καὶ τῆς ἑλληνικῆς γραμματείας (πρβλ. αὐτόθι Γ', 23,26,27-29, καὶ 31-36), ὡς λ.χ. πρὸς τοὺς λόγους τοῦ Πλάτωνος (Γ', 16), τοὺς μύθους τοῦ Αἰσώπου (αὐτόθι, ὑποσ. 2). Ὁ Heinrici διὰ τὴν ὑπογραμμίσιν τὴν ἀνωτερότητα τῶν λογίων τοῦ Κυρίου χαρακτηρίζει ταῦτα διὰ τῶν ἐν Πρωταγόρᾳ 26 λόγων τοῦ Πλάτωνος· «ῥῆμα ἄξιον λόγου βραχὺ καὶ συνεστραμμένον, ὥσπερ δεινὸς ἀκονιστής».

24. "Ὅρα Μτθ. 5,18. = Λκ. 16,17. Μτθ. 6,9-13. = Λκ. 11,2-4. Μτθ. 6,19-21. = Λκ. 12, 33-34. Μτθ. 6,25-33. = Λκ. 12,22-31. — Μτθ. 7,21-23. = Λκ. 6,46 + 13,24-30. — Μτθ. 7,13-14 = Λκ. 6,24. — Μτθ. 7,22-23 = Λκ. 16,26-27. "Ὅρα αὐτόθι, Γ' 59-60 καὶ 70-74.

25. "Ὅρα Λκ. 6,24-26 καὶ 38. Στίχους τινὰς τῆς ἐν τόπῳ πεδινῷ ὀμιλίας τοῦ Λουκᾶ παρουσιάζει ὁ Ματθαῖος ἐκτὸς τοῦ κειμένου τῆς ἐπὶ τοῦ "Ὅρους Ὀμιλίας. Οὗτοι εἶναι: Λκ. 6,39 (= Ματθ. 15,14), 40 (=Μτθ. 10,24-25· πρβλ. Ἰω. 13,10), 43-45 (=Μτθ. 12, 33-35· πρβλ. Μτθ. 7,16-19).

Ὅρους Ὁμιλίας²⁶. Κατ' αὐτόν, καὶ οἱ τρεῖς Εὐαγγελισταὶ πρέπει νὰ ἐβασίσθησαν εἰς τινὰ γραπτὴν πηγὴν τῶν λογίων τούτων τοῦ Κυρίου. Πρὸς τούτοις ὑποστηρίζει ὁ Heinrici ὅτι ἡ μὲν ἐκθεσις τοῦ Λουκᾶ εἶναι περισσότερον διαυγῆς τῆς τοῦ Ματθαίου, πλὴν ὅμως ἀναγνωρίζει ὅτι ἡ τελευταία παρουσιάζει ἄμεσον συνάφειαν πρὸς αὐτὰ ταῦτα τὰ λόγια τοῦ Κυρίου, ἰδίᾳ ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ χωρία 6, 19-33²⁷.

Ὡς προεδηλώθη, ὁ Heinrici εἰς τὸ δεῦτερον τεῦχος τῆς ἐργασίας του κάμνει ἐννοιολογικὴν ἀνάλυσιν τῆς ἐπὶ τοῦ Ὅρους Ὁμιλίας. Ἡ ἀνάλυσις αὕτη διακρίνεται· α) εἰς τὴν ἐπανάληψιν τοῦ πορίσματος τοῦ πρώτου τεύχους, κατὰ τὸ ὅποιον οἱ δύο Εὐαγγελισταὶ παραθέτουν ἀνεξαρτήτως ὁ εἰς ἀπὸ τὸν ἄλλον τὴν ὁμιλίαν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ὑπὸ τύπον γνωμικῶν, παραβολικῶν καὶ προφητικῶν διδαχῶν²⁸. β) εἰς τὴν διάκρισιν τῶν λογίων τοῦ Ἰησοῦ ἀπὸ τῆς ἐξ αὐτῶν ἐκπεφρασμένης ἐν τῇ ὁμιλίᾳ ταύτῃ ἐμπειρίας τῶν Ἀποστόλων²⁹. γ) εἰς τὴν συσχέτισιν τῶν Μακαρισμῶν τῆς παρουσίας ὁμιλίας πρὸς τοὺς μακαρισμοὺς τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, τῆς τε ψαλμικῆς ποιήσεως καὶ τῆς προφητικῆς γραμματείας³⁰. δ) εἰς τὴν προβολὴν τῶν ἐπὶ τοῦ Ἰουδαϊκοῦ νόμου ἀντιθέσεων τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ (Μτθ. 5, 17-19, Λουκ. 16,17), ὡς «παλιντόνου ἀρμονίας», προσπαθείας δηλαδὴ ἀποκαταστάσεως τοῦ κύρους τοῦ νόμου³¹. Τὸν Heinrici ἀπασχολεῖ τὸ ἐρώτημα· ὑπῆρξεν ὁ Ἰησοῦς διὰ τῶν διατάξεων τῆς ἐπὶ τοῦ Ὅρους Ὁμιλίας εἰσηγητῆς μίας ὄντως νέας ἠθικῆς διδασκαλίας; Ὁ ἴδιος παρουσιάζεται μᾶλλον ἀποδεχόμενος τὴν ἀποψιν ταύτην, καθόσον, παρὰ τὰ πολλὰ θρησκευολογικὰ παράλληλα, αἱ ἠθικαὶ διατάξεις τῆς ἐπὶ τοῦ Ὅρους Ὁμιλίας προβάλλουν σαφῶς τὴν ἰδέαν τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ, μάλι-

26. Ὅρα Μτθ. 5,29-30 (πρβλ. 18,8-9) = Μρ. 9,43-47. — Μτθ. 5,32 (πρβλ. Λκ. 16,18) = Μρ. 10,1-12. Πρβλ. Μτθ. 19,3-9. Παρατίθενται καὶ ὅσοι στίχοι τοῦ Ματθαίου δὲν ὑπάρχουν εἰς τὸν Λουκᾶν: Μτθ. 5,17-19 (πρβλ. Ἰακ. 2,10). — 5,20-22· 27-28· 33-37 (πρβλ. Ἰακ. 5,12). — 5,38· 42· 43-46. — 6,1-8· 16-18· 19-23 καὶ 24-34 (μερικῶς). — 7,6. Ὅρα αὐτόθι, Ι', 48. Ἰδιαιτέραν σημασίαν προσδίδει ὁ Heinrici εἰς τὰς φραστικὰς διαφορὰς τῶν Ματθαίου καὶ Λουκᾶ. Ὅρα τὰ χωρία· Μτθ. 5,39-40 καὶ Λκ. 6,29. — Ματθ. 5,42 καὶ Λκ. 6,30. — Ματθ. 5,45 καὶ Λκ. 6,35.—Μτθ. 5,48 καὶ Λκ. 6,36. Αὐτόθι, Ι', 54.

27. Ὅρα αὐτόθι, Ι', 76. Τὰ χωρία 1 Κορ. 7,25.—2. Τιμ. 1,13. — Ἰακ. 2,10 καὶ 5,12 ἀναφέρονται ὡς ἀπηχοῦντα λόγια τῆς ἐπὶ τοῦ Ὅρους Ὁμιλίας ὑπὸ τύπον ἐπιταγῶν. Ὅρα αὐτόθι, Ι', 81.

28. Ὅρα αὐτόθι, ΙΙ, 1.

29. Ὅρα αὐτόθι, ΙΙ, 2. Κατὰ τὸν Heinrici ἡ ἐμπειρία αὕτη σχετίζεται ἄμεσώτερον πρὸς τὰ λόγια ἐκεῖνα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, τὰ ὅποια εἰδικώτερον ἀναφέρονται πρὸς τοὺς Δώδεκα Ἀποστόλους, καὶ διὰ τῶν ὁποίων συνειδητοποιεῖται τὸ χρέος τοῦ ἱεραποστολικοῦ λειτουργήματος. Ὅρα αὐτόθι Μτθ. 5,13-16. Πρβλ. Μρ. 4,21· 9,50. Λκ. 8,16· 11,33· 14,34-35. Ἐπιστολὴ πρὸς Διόγνητον 6,1. Ὅρα Heinrici, ἐνθ' ἄν., ΙΙ, 26-27.

30. Ἐνταῦθα ἀντιπαραβάλλεται τὸ Μτθ. 5,12 πρὸς τὰ χωρία: Ψαλμ. 24 (25), 10 ἐξ., 33(34), 19 ἐξ., 36(37) 4· 9· 11· 14· 22· 29· 31. Ἦσ. 30,18· 57,15-18· 61,1-3 καὶ 7.

31. Heinrici, ἐνθ' ἄνωτ., ΙΙ, 29.

στα διά τῆς κορωνίδος τῶν ἐντολῶν τῆς, τουτέστι τῆς ἀγάπης πρὸς τοὺς ἐχθρούς. Ὁ Heinrici ἀντιτιθέμενος εἰς τὰς προσπάθειαις Ἑβραίων ἰδίᾳ ἐρευνητῶν, διὰ τῶν ὁποίων ἐπεδιώκετο ἡ ἐξίσωσις τοῦ κύρους τῶν διατάξεων τῆς ἐπὶ τοῦ Ὄρους Ὁμιλίας πρὸς τὰς ἀντιστοιχοὺς τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, συνέβαλε διὰ τῆς ἐργασίας του εἰς τὴν κατάδειξιν τῆς ἀνεξαρτησίας τῶν ἐντολῶν τούτων τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἀπὸ τῶν τυχόν ἀντιστοιχῶν ἰουδαϊκῶν καὶ ἐλληνικῶν σκέψεων καὶ διδασκαλιῶν³², ἀναγνωρίζει δὲ τὴν ἐπὶ τοῦ Ὄρους Ὁμιλίας ὡς τὴν «Magna Charta» τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ διὰ τὴν ζωὴν τῶν ὀπαδῶν του³³.

Ἡ ἐπιλογή μόνον τῶν δύο προεκτεθέντων ὑπομνημάτων τοῦ August Tholuck καὶ τοῦ G. Heinrici ἐκ τῆς πληθώρας τῶν ἐργασιῶν τῆς περιόδου ταύτης, τῶν ἀναφερομένων εἰς τὰ θέματα τῆς ἐπὶ τοῦ Ὄρους Ὁμιλίας σκοπὸν ἔχει· α) τὴν παρουσίαν τῶν πλέον ἀξιολόγων ἐργασιῶν, αἱ ὁποῖαι ὑπηρετήθησαν ἀπὸ τὴν ἀντίδρασιν τῆς χριστιανικῆς διανοήσεως πρὸς τὸ πνεῦμα τῶν αὐθαιρεσιῶν τοῦ προτεσταντικοῦ φιλελευθερισμοῦ· β) τὴν παρουσίαν τῶν δεδομένων τῆς τότε ἐποχῆς καὶ τὴν ὑπογράμμισιν τῆς πέρα τῶν δεδομένων τούτων ἀποφασιστικῆς συμβολῆς ἐνὸς ἐκάστου ἐκ τῶν ἐν λόγῳ δύο ἐρευνητῶν εἰς τὴν διεύρυσιν τῶν διαφερόντων ἐπὶ τῶν θεμάτων τῆς ἐπὶ τοῦ Ὄρους Ὁμιλίας· γ) τὴν ἀναζήτησιν νέων μεθόδων διαφωτίσεως καὶ ἐρμηνείας τῶν πάσης φύσεως προβλημάτων τῆς ὀμιλίας ταύτης. Πράγματι ἀμφότεραι αἱ ἐργασίαι τῶν A. Tholuck καὶ G. Heinrici, συνέβαλον σοβαρῶς εἰς τὴν μετὰ ταῦτα περαιτέρω ἀνάπτυξιν τῆς ἐρμηνείας τῆς ἐπὶ τοῦ Ὄρους Ὁμιλίας.

γ'. Ὁ Friedrich Schleiermacher (1768-1834), ὁ φιλόσοφος τῆς ἐνόητος νοήσεως καὶ ὑπάρξεως, σκέψεως καὶ ἐμπειρίας, συνέβαλεν ἀποφασιστικῶς ἀπὸ τῆς ἄλλης πλευρᾶς, τουτέστι τῆς πλευρᾶς τῆς ἠθικῆς τοῦ συναισθήματος τοῦ Καντίου, εἰς τὴν περαιτέρω ἀνάπτυξιν τῆς ἐρμηνείας τῶν θεμάτων τῆς ἐπὶ τοῦ Ὄρους Ὁμιλίας. Ὁ Schleiermacher ἀντελαμβάνετο τὴν θρησκευτικότητα τοῦ ἀνθρώπου ὡς ὑπόθεσιν τῆς ἐξαρτήσεως του ἐκ τῆς ὑποστάσεως τοῦ Θεοῦ. Οὕτως ἐξετίμα καὶ αὐτὴν τὴν ἠθικὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου ὡς ὑπόθεσιν συναισθήσεως τῆς ἐξαρτήσεως ταύτης. Ἡ συναίσθησις ἀκριβῶς αὕτη εἶναι ἐκείνη, ἡ ὁποία ἐξυψώνει πνευματικῶς πάντα ἄνθρωπον. Κατὰ τὸν Schleiermacher δηλαδὴ, καὶ αὐταὶ αἱ διατάξεις τῆς ἐπὶ

32. Ὁ Heinrici ἀναφερόμενος λ.χ. εἰς τὴν ἰδέαν τῆς «δικαιοσύνης» τῶν τε Ἰουδαίων καὶ τῶν Ἑθνικῶν, ὑπογραμμίζει τὴν διάφορον ἔνοιαν αὐτῶν. Ἐνῶ δηλαδὴ αὕτη εἰς τὸν Ἰουδαϊσμόν σημαίνει τὴν κατὰ τὰς διατάξεις τοῦ ἰουδαϊκοῦ νόμου συμπεριφορὰν τῶν ἀνθρώπων πρὸς τὸν Θεόν, εἰς τὸν Ἑπίκτητον δηλοῖ τὴν ἁρμονίαν καὶ τὴν συνύπαρξιν πασῶν τῶν ἀρετῶν. Ἐξ ἀντιθέτου ἡ ἰδέα αὕτη εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην δὲν ἔχει οὔτε τὴν μίαν οὔτε τὴν ἄλλην ἔνοιαν.

33. Ὁρα Heinrici, αὐτόθι, Γ', 11.

τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας, ὡς καθαρῶς ἠθικαὶ ἐπιταγαί, ἐκφράζουσι τὴν ἀπὸ τοῦ Θεοῦ ἐξάρτησιν τοῦ ἀνθρώπου, διὸ καὶ ἀφοροῦν εἰς τὸν θρησκευτικὸν αὐτοῦ στοχασμὸν, ὁ ὁποῖος καὶ ἔχει διὰ πάντα ἄνθρωπον μεγαλυτέραν ἀξίαν τῆς ἠθικῆς ζωῆς του. Βασίζεται δὲ ὁ στοχασμὸς οὗτος ἐπὶ τοῦ συναισθήματος τῆς ἐκ τοῦ Θεοῦ ἐξαρτήσεως τοῦ ἀνθρώπου. Διὰ ταῦτα καὶ ἀποβαίνει τὸ συναίσθημα τοῦτο ἡ σκοπιὰ κατανοήσεως καὶ ἀξιολογήσεως πασῶν τῶν ἠθικῶν διατάξεων. Αἱ ἀντιλήψεις αὗται τοῦ Schleiermacher διατυποῦνται εἰς τὰ ἔργα αὐτοῦ· α) Über die Religion 1799· β) Grundlinien einer Kritik der bisherigen Sittenlehre 1803· καὶ γ) Predigten 1-10 Bde³⁴.

δ'. Ὁ Albrecht Benjamin Ritschl (1822-1889) ἀνεγνώριζε τὴν δύναμιν τῆς κριτικῆς τοῦ πρακτικοῦ λόγου ὡς τὴν μόνην ἰκανὴν ἐξυγιάνσεως καὶ ἀνανεώσεως τῆς ζωῆς καὶ τῆς σχέψεως τῶν Μεταρρυθμιστῶν τοῦ Προτεσταντισμοῦ. Κατ' αὐτόν, ἡ θρησκεία περικλείεται ἐντὸς τῆς σφαίρας τῆς ἐμπειρίας, ἡ ὁποία, ὡς ἐκ τῆς φύσεώς της, εἶναι ἠθική. Οὕτω πρέπει νὰ κατανοῆται καὶ τὸ ἠθικὸν ὑπόβαθρον τῆς θεολογίας τοῦ Ritschl, καθόσον αὕτη περιορίζεται κατ' οὐσίαν μόνον ἐπὶ τῶν ἠθικῶν ἀξιῶν τῆς ζωῆς. Κατὰ τὸν Ritschl, ἡ χριστιανικὴ ἀντίληψις περὶ τῆς θρησκείας ἔχει δύο κέντρα, ὡς εἰς ἑλλειψοειδῆς κύκλος. Τὸ ἐν τούτων κατέχει τὸ πρόσωπον τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἀφορᾷ δὲ εἰς τὴν διὰ τοῦ ἀπολυτρωτικοῦ ἔργου τοῦ σταυροῦ δικαιοσύνην τοῦ ἀνθρώπου ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ. Τὸ δεύτερον πάλιν κέντρον κατέχει ἡ ἐντολὴ τῆς ἀγάπης, καθόσον αὕτη συνιστᾷ τὴν μόνην ἰκανὴν δύναμιν ὀργανικῆς ἀναπλάσεως σύμπαντος τοῦ κόσμου, διὸ καὶ τοῦτο ἀφορᾷ εἰς τὴν ἔννοιαν τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ³⁵. Ὁ Ritschl, διὰ τῆς ιδέας ταύτης τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ, συνέβαλεν εἰς τὴν ἐμφάνισιν τοῦ Νεοπροτεσταντισμοῦ, τοῦ ἔχοντος τὴν περὶ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ διδασκαλίαν εἰς τὸ κέντρον τῆς δογματικῆς του. Τοῦτο συνέβη διὰ τῆς ὑπὸ τοῦ Ritschl συναντήσεως τοῦ ιδεώδους τῆς ἀνθρωπίνης τελειότητος πρὸς τὴν ιδέαν τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Οὕτω ταυτίζει ὁ Ritschl καὶ τὴν θρησκευτικότητα τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν ἀξίαν τῶν ἠθικῶν πράξεων αὐτοῦ. Κατ' αὐτόν ἡ ἰδιαιτέρα ἀξία τῶν διατάξεων τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας, ἰδίᾳ ἐκεῖνων αἱ ὁποῖαι συμπληρῶνουν τὰς διατάξεις τοῦ Δεκαλόγου (Μτθ. 5, 21-42), ἔγκειται εἰς τὴν δι' αὐτῶν προβολὴν τοῦ ἀτομικοῦ δικαίου παντὸς ἀνθρώπου, διὰ τῆς ὁποίας εἶναι δυνατὴ ἡ ἠθικὴ ἀναδιοργάνωσις τοῦ κόσμου. Παρὰ ταῦτα ὁ Ritschl δέχεται ὅτι αἱ διατάξεις τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους

34. Πρβλ. Traugott Konst. Oesterreich, *Die deutsche Philosophie des XIX. Jahrhunderts und der Gegenwart*, 12. Aufl., Berlin 1923, 113-128. Wilhelm Wendland, *Lehrbuch der Geschichte der Philosophie*, hrsg. von H. Heimsoeth, Tübingen 1935, 508.

35. Ὁρα A. Ritschl, *Die christliche Lehre von der Rechtfertigung und Versöhnung*, Bd. 3: *Die positive Entwicklung der Lehre*, Bonn, 3. Aufl. 1883, 300.

‘Ομιλίας εἶναι δυνατόν νὰ ἐφαρμοσθοῦν μόνον μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων τῆς αὐτῆς νοοτροπίας³⁶. Τὴν ἀξίαν τῶν διατάξεων τούτων σχετικοποιεῖ ἀκόμη περισσότερο ἢ ἀντίληψις τοῦ Ritschl, κατὰ τὴν ὁποίαν αὐταὶ εὐχερῶς προσαρμόζονται ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων εἰς τὰς διαφόρους ἀντιλήψεις αὐτῶν περὶ τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητος. Διὰ τῶν ἀντιλήψεων τούτων ὁ Ritschl πάντως ἐπηρέασεν ἀποφασιστικῶς τὴν θεολογίαν τῶν 18' καὶ 19' αἰώνων. Δι' αὐτῶν κυρίως ἀνεπτύχθη εἰς τοὺς κόλπους τοῦ Προτεσταντισμοῦ ὁ κοινωνικὸς χαρακτήρ τοῦ Εὐαγγελίου, ἀνάλογον σχολὴν τοῦ ὁποίου ἐδημιούργησαν οἱ δύο μαθηταὶ τοῦ Ritschl, ὁ Adolf von Harnack καὶ ὁ Wilhelm Herrmann³⁷.

ε'. Ὁ Johannes B. Weiss (1863-1914), διάσημος καθηγητῆς τῶν Πανεπιστημίων τῶν πόλεων Göttingen, Marburg, καὶ Heidelberg, παρουσιάζει ἕλως νέαν προσπάθειαν ἐρμηνείας τῆς ἐπὶ τοῦ Ὄρους Ὁμιλίας. Οὗτος προέβαλε κατὰ τρόπον λίαν ἐμπεριστατωμένον τὴν ἀντίθεσιν τοῦ πρὸς τοὺς πρὸ αὐτοῦ ὁπαδοὺς τῆς φιλελευθέρως ἐρμηνείας³⁸, οἱ ὁποῖοι ἀφωρμῶντο μὲν ἀπὸ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Καντίου, κατενόουν δὲ τὸν Χριστιανισμόν ὡς διδασκαλίαν ἀφορῶσαν μόνον εἰς τὰς ἠθικὰς ὑποχρεώσεις τῶν ἀνθρώπων. Ὁ Weiss ἐπηρέασθη ὑπὸ τοῦ διδασκάλου τοῦ A. Ritschl εἰς τὴν ἀπόκρουσιν τῆς κρατούσης κατὰ τὸν 18' αἰῶνα γενικῆς ἀντιλήψεως τῶν ὁπαδῶν τῆς φιλελευθέρως θεολογίας περὶ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Οὗτοι ἀντελαμβάνοντο τὴν «βασιλείαν τοῦ Θεοῦ» μόνον ὡς ἀτομικὴν καὶ καθαρῶς ἐγκόσμιον ὑπόθεσιν ἐκάστου Χριστιανοῦ. Κατ' αὐτούς, ἡ ἰδέα αὕτη περὶ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ ἐξέφραζεν ἀπλῶς τὴν θρησκευτικὴν ἐμπειρίαν τῶν ἀνθρώπων, εἶχε δὲ ὡς στόχον τὴν ἐν τῇ ἱστορίᾳ πραγματοποίησιν μιᾶς ὄντως ιδεώδους κοινωνίας διὰ τῆς ἐπικρατήσεως τῶν ἀρχῶν τοῦ Εὐαγγελίου³⁹. Πρὸς τὰς ἀντιλήψεις ταύτας ἀντετάχθη συστηματικῶς ὁ J. Weiss. Κατ' αὐτόν, ἡ περὶ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ διδασκαλία τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ δὲν πρέπει νὰ περιορίζηται ὑπὸ τῶν ἐρμηνευτῶν εἰς τὴν παράστασιν τῆς ἐγκαταστάσεως μόνον ἐπὶ τῆς γῆς μιᾶς ιδεώδους ἠθικῆς κοινωνίας, διότι ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ εἶναι κάτι πολὺ περισσότερο τῆς παραστάσεως ταύτης. Κατὰ τὸν J. Weiss, ἡ «β α σ ι ε ί α τ ο Ὡ Θ ε ο Ὡ» εἶναι τὸ ἕξοχον ἐκεῖνο ἀποκαλυπτικὸν ἐσχατολογικὸν γεγονός,

36. Ὁρα A. R i t s c h l, Unterricht in der christlichen Religion, 5. Aufl., Bonn 1895. 62 ἐξ.

37. Πρβλ. O. R i t s c h l, Albrecht Ritschl's Leben, Bd. 1. Freiburg i. Br. 1892.

38. Ὁρα τὰ ἔργα αὐτοῦ: a) *Die Bergpredigt Jesu vom Reiche Gottes*, Göttingen 1892, 2. Aufl. 1900. Ἀνατύπωσις 1964. b) *Die Nachfolge Christi und die Predigt der Gegenwart*, Göttingen 1895. c) *Auslegung der Bergpredigt*, εἰς τὸ ἔργον τοῦ «*Die Schriften des Neuen Testaments*», Bd. I, 3. Aufl., Göttingen 1917, 250-289.

39. Τὰς ἀντιλήψεις ταύτας διετύπωσαν ἐν συνεχείᾳ καὶ οἱ σύγχρονοι τοῦ Weiss μεγάλοι θεολόγοι A. von Harnack καὶ Wilhelm Herrmann.

διὰ τοῦ ὁποίου ὁ Θεὸς θὰ ἐπισφραγίσῃ τὸ ὅλον ἔργον τῆς θείας δημιουργίας. Διὰ ταῦτα καὶ πρέπει νὰ γίνεται τελεία διάκρισις τῆς καθαρᾶς ταύτης ἀντιλήψεως περὶ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ, ἀπὸ τῆς περὶ αὐτῆς ἀντιφαραισαϊκῆς πολεμικῆς διδασκαλίας, περὶ τῆς ἠθικῆς προσαρμογῆς τῶν Χριστιανῶν εἰς τὴν ἀντίληψιν ταύτην περὶ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Κατὰ τὸν Weiss, ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ἐδίδαξε τοὺς μαθητάς του νὰ προσεύχωνται ὑπὲρ τῆς ἐλεύσεως τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ, διὰ τὴν πραγματοποίησιν ὅμως τῆς ὁποίας οὐδεμίαν ἔχουν ἀρμοδιότητα οὔτε οἱ ἄνθρωποι, οὔτε ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς, εἰ μὴ μόνον ὁ Θεὸς Πατὴρ. Τὰς περὶ αὐτῆς ἠθικὰς διατάξεις τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας, καὶ γενικώτερον τοῦ Εὐαγγελίου, παρέδωκεν ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς, ἀκριβῶς διότι τὸ ἔργον τοῦ ἀφορᾷ εἰς τὴν καταπολέμησιν τοῦ κακοῦ, τὸ ὁποῖον παρεμβάλλεται μεταξὺ τῆς θείας ἐνσαρκώσεώς του καὶ τῆς πραγματοποιήσεως τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ, πρὸς προπαρασκευὴν τῶν ὁπαδῶν του εἰς τὴν ἀποδοχὴν ταύτης. Οὕτω κατανοεῖ ὁ Weiss τὴν ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίαν, ὡς τὴν ἀπαραίτητον προϋπόθεσιν διὰ τὴν εἴσοδον τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ⁴⁰.

Παρὰ ταῦτα ὁ Weiss ἠννῶει τὰς διατάξεις τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας οὐχὶ ὡς ὄδηγόν τῆς καθημέραν κατὰ Χριστὸν ζωῆς τῶν Χριστιανῶν, ἀλλ' ὡς ἔκφρασιν τῆς περὶ τῶν ἐσχάτων καιρῶν ἀγωνίας αὐτῶν, ἐστερημένην μάλιστα πάσης κοινωνικῆς ἀποχρώσεως⁴¹. Ὁ Weiss ὑπερέβη τὰς θέσεις τοῦ διδασκάλου του A. Ritschl εἰς τὴν περὶ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ διατύπωσιν τῶν ἀντιλήψεών του, καθόσον ἀπεγύμνωσε τὴν περὶ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ ιδέαν πάσης ἠθικῆς ὑποχρέσεως. Οὕτως οὐδεμίαν παρουσιάζει ἀναφορὰν ἢ περὶ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ ἀντίληψίς του πρὸς οἰανδήποτε ἠθικὴν ἐμπειρίαν τῶν Χριστιανῶν, ὡς ἀτόμων καὶ ὡς κοινωνίας πιστῶν⁴². Ὅθεν κατανοεῖται ὅτι ὁ Weiss δὲν ἀναγνωρίζει τὴν περὶ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ διδασκαλίαν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ὡς ἐνδόμυχον ψυχικὴν καὶ ὑποκειμενικὴν ὑπόθεσιν τῶν Χριστιανῶν, διότι τὴν προβάλλει μόνον ὡς τὸ μέγα ἀντικειμενικὸν διὰ πάντα ἄνθρωπον μεσσιανικὸν γεγονός τοῦ μέλλοντος αἰῶνος, ὡς τὸν ἀπὸ τοῦ οὐρανοῦ ἀναμενόμενον μέγαν θησαυρόν, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἔχει μερίδιον πᾶς Χριστιανός. Πρόκειται περὶ πραγματικῆς ἀπογυμνώσεως τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, περὶ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ, ἀπὸ πάσης ἠθικῆς ἀποχρώσεως τῆς κατὰ Χριστὸν ζωῆς τῶν πιστῶν. Ἡ ἀπογύμνωσις αὕτη ἀντιβαίνει πλήρως πρὸς τὸ περιεχόμενον τοῦ Εὐαγγελίου καὶ πρὸς αὐτὴν ταύτην τὴν ἔννοιαν τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ, ὡς ζώσης ἐν τῷ Θεῷ κοινωνίας τῶν πιστῶν, διὰ τοῦ σώματος τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Ἡ ἀντίληψις αὕτη τοῦ Weiss σημαίνει ὅτι ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ἐλάχιστα ἔχει νὰ διδάξῃ τοὺς ἀνθρώπους περὶ τῆς ἀξίας τῆς ἐν Χριστῷ ἠθι-

40. Ὅρα J. Weiss, *Die Predigt Jesu vom Reiche Gottes*, Göttingen 1964, 138.

41. Ὅρα αὐτόθι, 150.

42. Πρὸς W. Kissinger, μν. ἔργ., 57.

κῆς ζωῆς. Κατὰ τὸν ἐρευνητὴν τοῦτον, τὰ λόγια τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ περὶ τῆς ἠθικῆς ζωῆς τῶν πιστῶν ἀναφέρονται εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Διὰ τοῦτο καὶ κατενόει οὗτος μόνον ἐσχατολογικῶς τὰς διατάξεις τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας. Ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ νοουμένη μόνον ὡς ὑπερφυσικὸν γεγονός καὶ ἔργον τοῦ Θεοῦ, συνεδέετο ὑπ' αὐτοῦ πρὸς τὴν θρησκευτικὴν μόνον, οὐχὶ δὲ καὶ πρὸς τὴν ἠθικὴν, ζωὴν τῶν Χριστιανῶν. Κατὰ τὸν Weiss, ὅλα ἀνεξαιρέτως τὰ συμβαίνοντα εἰς τὸν παρόντα κόσμον χάνουν τὴν ἀξίαν των πρὸ τῆς ἐπερχομένης ὀριστικῆς καταστροφῆς τοῦ κόσμου καὶ τῆς μετ' αὐτὴν προβαλλομένης μόνης καὶ ἀκαταλύτου εἰς τοὺς αἰῶνας βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Εἰς τὴν βεβαιότητα ταύτην ὁ Weiss προσδίδει ἀπόλυτον ἀξίαν καὶ διὰ τὴν κατ' αὐτὸν ὀρθὴν κατανόησιν τῶν διατάξεων τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας. Ἡ ὀρθὴ δὲ κατανόησις τούτων ἐγκριταὶ εἰς τὴν κατὰ Χριστὸν διάκρισιν τοῦ χαρακτῆρος καὶ τοῦ περιεχομένου τῆς προσκαίρου ζωῆς τοῦ παρόντος κόσμου, ἀπὸ τῆς ζωῆς τῆς αἰωνίου βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Τὰς ἀντιλήψεις ταύτας τοῦ J. Weiss ἐπικρίνων ὁ Hans Windisch τονίζει ὅτι αἱ διατάξεις τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας εἶναι ἄσχετοι πρὸς τὸ ἐσχατολογικὸν περιεχόμενον τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ⁴³.

στ'. Ὁ Albert Schweitzer (1875-1965), ὁ ἐνθουσιώδης ἱεραπόστολος καὶ πρακτικὸς διδάσκαλος τῆς πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπης ἀνεπτυξεν ἔτι περισσότερον τὰς περὶ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ ἀντιλήψεις τοῦ J. Weiss. Καὶ διὰ τὸν Schweitzer ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ ἔχει ἀπολύτως ἐσχατολογικὸν χαρακτῆρα⁴⁴. Διὰ τὴν δηλώσῃ δὲ ὅτι τὸ πρόσωπον, τὸ ἔργον, καὶ ἡ διδασκαλία τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, κατανοοῦνται πλήρως μόνον διὰ τῆς ὀλοσχεροῦς ἀναφορᾶς των εἰς τὴν διδασκαλίαν τῆς Καινῆς Διαθήκης περὶ τῶν ἐσχάτων καὶ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ, χρησιμοποιοεῖ τὸν ὄρον «k o n s e q u e n t e E s c h a t o l o g i e» («συνεπῆς ἐσχατολογία»). Διὰ τὸν ὄρου τούτου θέλει νὰ ἐκφράσῃ τὴν ἀντίληψίν του περὶ τῆς πλήρους προσαρμογῆς τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ εἰς τὴν ιδέαν τῶν ἐσχάτων καὶ τῆς μετὰ ταῦτα βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Οὕτω κατανοεῖται ἤδη ὅτι ὁ Schweitzer, ἐνῶ ἀφωρμᾶτο ἐκ τῶν ἀντιλήψεων τοῦ J. Weiss, ἐπροχώρησε πολὺ πέρα τούτων. Κατ' αὐτὸν

43. Ὁρα H. Windisch, *Der Sinn der Bergpredigt*, 2 Aufl., Leipzig 1937, 10.

44. Ὁρα τὰ ἔργα αὐτοῦ: α) *Das Abendmahl im Zusammenhang mit dem Leben Jesu und der Geschichte des Urchristentums*. 1. Heft: Das Abendmahlsproblem auf Grund der wissenschaftlichen Forschung des 19. Jahrhunderts und der historischen Berichte, Tübingen-Leipzig 1901, 2. Aufl. 1929. Heft 2: Das Messianitäts- und Leidensgeheimnis. Eine Skizze des Lebens Jesu, Tübingen-Leipzig 1901, 2. Aufl., Tübingen 1929, 13-14. β) *Von Reimarus zu Wrede*. Eine Geschichte der Leben-Jesu-Forschung, Tübingen 1906, 5. Aufl. (Geschichte der Leben-Jesu-Forschung, Tübingen 1933). γ) *Die Mystik des Paulus*, Tübingen 1930, 54-75, 76-101.

δηλαδή, ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς τῶν Εὐαγγελίων εἶναι μία ὑπερκόσμιος καὶ αἰνιγματώδης ἀποκαλυπτικὴ μορφή, διάφορος τοῦ ἱστορικοῦ Ἰησοῦ τῆς φιλελευθέρας θεολογίας τοῦ ιθ' αἰῶνος. Ἐνῶ δηλαδή, κατὰ τὴν φιλελευθέραν θεολογίαν τοῦ ιθ' αἰῶνος, ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς προσεπάθησε διὰ τῆς διδασκαλίας του νὰ ἐγκαθιδρύσῃ εἰς τὰς καρδίας τῶν ἀνθρώπων καὶ νὰ παγιώσῃ ἐπὶ τῆς γῆς, διὰ τοῦ καθόλου ἀπολυτρωτικοῦ ἔργου του, τὴν δικαιοσύνην τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ, κατὰ τὸν Schweitzer, ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ἦλθεν εἰς τὸν κόσμον ὡς ὁ ὁ μέγας ἄγνωστος πρὸς ἀποκορύφωσιν τῶν περὶ ἐσχάτων ἀποκαλυπτικῶν ἀντιλήψεων τοῦ ὀψίμου Ἰουδαϊσμοῦ, τὰς ὁποίας εἶχεν υἰοθετήσῃ. Ὁ Schweitzer ὑπεστήριζεν οὕτως, ὅτι ἡ ὑπὸ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐξαγγελθεῖσα βασιλεία τοῦ Θεοῦ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ πραγματοποιηθῇ εἰς τὸν παρόντα κόσμον οὔτε ἀπὸ τὸν Ἰησοῦν Χριστόν, οὔτε ἀπὸ τοὺς ὀπαδοὺς του. Διότι αὕτη συνιστᾷ πᾶν ὅ,τι πρέπει νὰ ἀναμένεται μετὰ τὸ πέρασ τοῦ παρόντος φυσικοῦ κόσμου, καὶ τὸ ὁποῖον θὰ ἐμφανισθῇ διὰ τῆς νέας ὑπερκοσμίου πραγματικότητος. Ὡς κλεῖδα τῆς πραγματικότητος ταύτης ὁ Schweitzer ἐδέχετο τὸ λόγιον τοῦ Κυρίου πρὸς τοὺς μαθητάς του· «Ἀμήν, ἀμήν λέγω ὑμῖν· οὐ μὴ τελέσητε τὰς πόλεις τοῦ Ἰσραὴλ, ἕως ἂν ἔλθῃ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου» (Μτθ. 10,23). Κατὰ τὸν Schweitzer, τὸ λόγιον τοῦτο προβάλλει τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ ὡς γεγονὸς ἐν ὄψει καὶ κατεπεῖγον.

Ὡς προεδηλώθη, ὁ Schweitzer ἀντιλαμβάνεται τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ περὶ τοῦ νόμου καὶ τῆς ἠθικῆς τῶν Χριστιανῶν ὡς ἔχουσιν ἀμεσον σχέσιν καὶ ἀναφορὰν πρὸς τὴν ἔννοιαν τῆς «συνεπιόσης ἐσχάτολογίας». Κατ' αὐτὸν δηλαδή, ὁ νόμος ἔχει ἰσχύν, συμφώνως πρὸς τὰ ἐν Μτθ. 5,17-18 διατυπούμενα μόνον μέχρι τῆς στιγμῆς τῆς ἐνάρξεως τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ συνεπάγεται τὸ τέλος τοῦ νόμου, τὸν ὁποῖον ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς συνεπλήρωσε διὰ τῶν νέων διατάξεων τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας, καὶ τοῦ Εὐαγγελίου γενικώτερον. Ὁ Schweitzer ὑποστηρίζει ὅτι ὅλαι αὗται αἱ διατάξεις τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἀφοροῦν εἰς τὴν ζωὴν τῶν πιστῶν κατὰ τὸν χρόνον, τὸν πρὸ τῆς ἐλεύσεως τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Ὁ χρόνος οὗτος ἀφορᾷ μόνον εἰς τὴν προπαρασκευὴν τῶν πιστῶν διὰ τὴν ὑπ' αὐτῶν ὑποδοχὴν τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ, διὸ καὶ θὰ εἶναι βραχύς. Διὰ τοῦτο χαρακτηρίζει ὁ Schweitzer τὴν ἠθικὴν τῶν διατάξεων τοῦ Εὐαγγελίου ὡς ἠθικὴν τοῦ χρόνου τοῦ παρεμβαλλομένου μεταξὺ τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς ἐλεύσεως τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ (Interim Ethik). Εἶναι δὲ ἡ ἠθικὴ αὕτη ἠθικὴ τῆς μετανοίας, διὰ τῆς ὁποίας ὁ Χριστιανὸς ἀποκτᾷ ἐκείνην τὴν πνευματικότητα, τὴν ὁποίαν ἀπαιτεῖ τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Χριστοῦ διὰ τὴν εἴσοδον τῶν ὀπαδῶν του εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ. Εἰς τὴν ἠθικὴν τῶν διατάξεων τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας προσδίδει ἀξίαν ἢ μετάνοια τῶν Χριστιανῶν, διὰ τῆς ὁποίας αἱ διατάξεις αὗται γίνονται ὑπόθεσις τῆς ζωῆς αὐτῶν πρὸ τῆς ἐλεύσεως τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Διὰ τοῦ

δρου (Interim-Ethik) ο Schweitzer χαρακτηρίζει την ήθικη ζώνη των Χριστιανών, από της δημοσίας δράσεως του Ίησου Χριστού μέχρι της δευτέρας αὐτοῦ παρουσίας. Κατ' αὐτόν, ἡ ήθικὴ αὕτη εἶναι κατ' οὐσίαν ήθικὴ τῆς ταπεινώσεως καὶ τῆς μετανοίας, ὁ Χριστιανὸς δὲ ὀδηγεῖται εἰς ἀμφοτέρας τὰς ἀρετὰς ταύτας διὰ τῶν διατάξεων τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας⁴⁵. Τὴν ἀντίληψιν ταύτην ὁ Schweitzer στηρίζει πρωτίστως εἰς τοὺς μακαρισμούς, διὰ τῶν ὁποίων ἀντιλαμβάνεται, ὅτι ἀναπτύσσεται καὶ τροφοδοτεῖται ἡ ήθικὴ διάθεσις τῶν ἀνθρώπων, ἡ πρώτη δηλαδὴ προϋπόθεσις τῆς ὑπ' αὐτῶν προσδοκίας τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Ἐν συνεχείᾳ βλέπει ὁ Schweitzer καὶ εἰς τὴν Κυριακὴν Προσευχὴν⁴⁶ τὸν καθαρὸν ἐσχατολογικὸν χαρακτῆρα τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ, ὡς καὶ εἰς ὅλας τὰς ἄλλας διατάξεις τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας⁴⁷.

Ὁ Schweitzer συνέδεεν ἀμεσώτερον τὰς διατάξεις τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας πρὸς τὰ ἐνθουσιαστικὰ δεδομένα τῆς Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας περὶ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Ὡς γνωστόν, διὰ τὴν πρώτην Ἀποστολικὴν Ἐκκλησίαν ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ ἀπετέλει ἐπικειμένην προσδοκίαν τῆς δευτέρας παρουσίας τοῦ Ίησου Χριστοῦ (1 Κορ. 7,26· 29· 31-35. 1 Θεσ. 2,19· 4,15· 5,23· 2 Θεσ. 2,1 ἐξ. κλπ.). Οὕτω συνεβιβάζετο ὁ Schweitzer πρὸς τὴν ἀντίληψιν τῶν ἐρμηνευτῶν ἐκείνων, οἱ ὅποιοι ἔβλεπον τὴν καθυστέρησιν τῆς δευτέρας παρουσίας τοῦ Κυρίου ὡς ἐξάτμισιν τῆς ἐλπίδος περὶ ἀμέσου ἐλεύσεως τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ⁴⁸, καὶ οἱ ὅποιοι οὕτως ἀνεθεώρουν τὰς παλαιότερας ἐκτιμήσεις περὶ τῆς ἀξίας τῶν διατάξεων τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας. Ἡ ἀντίληψις τοῦ Schweitzer περὶ τῆς ήθικῆς ἀξίας τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας καταντᾷ οὕτω νὰ σημαίνει κατ' οὐσίαν ὑποτίμησιν τῆς διδασκαλίας τοῦ Ίησου Χριστοῦ περὶ ήθικῆς καὶ περὶ δευτέρας αὐτοῦ παρουσίας. Ἐντεῦθεν κατανοεῖται καὶ ὁ διίσχυρισμὸς αὐτοῦ, κατὰ τὸν ὁποῖον ἡ ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλία

45. Ὁρα A. Schweitzer, *Das Messianitäts- und Leidensgeheimnis*, 18 ἐξ. Πρβλ. W. G. Kümmel, μν. ἔργ., 300. Κατὰ τὸν Schweitzer, ὁ Ίησοῦς Χριστὸς ἀντελαμβάνετο, ὡς καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ Βαπτιστής, τὴν πίστιν τοῦ λαοῦ εἰς τὴν ἐπερχομένην βασιλείαν τοῦ Θεοῦ, ὡς τὸ κύριον ἔργον τῆς εἰς τὸν κόσμον ἀποστολῆς του. Ὁρα A. Schweitzer, ἐνθ' ἄν., 18-20. Τοῦ αὐτοῦ, «*Reich Gottes und Christentum. Gesammelte Werke*», München (o. J.), Bd. 4, 511 ἐξ. 606 ἐξ. Πρβλ. W. G. Kümmel, ἐνθ' ἄν., 300.

46. Διὰ τῶν αἰτημάτων 2 καὶ 6 ἐπιζητεῖται ἡ ἐπίσπευσις τῆς ἐλεύσεως τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ, πρὸς παῦσιν τῶν πρὸ αὐτῆς πολλῶν πειρασμῶν.

47. Ὁ Schweitzer δέχεται εἰδικῶς διὰ τὰς τρεῖς ὀμιλίαις τοῦ Κυρίου, ἧτοι διὰ τὴν ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίαν, τὴν ὀμιλίαν τῆς ἀποστολῆς τῶν Δώδεκα Μαθητῶν εἰς τὸ κήρυγμα, καὶ τὴν ὀμιλίαν περὶ τοῦ προσώπου τοῦ Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ, ὅτι αὗται δὲν ἀποτελοῦν σύνθεσιν τοῦ συντάκτου αὐτῶν («Redekompositionen»), ἀλλ' ἀπλῆν καταγραφήν τῆς ἀποστολικῆς αὐτῶν παραδόσεως. Πρβλ. W. G. Kümmel, ἐνθ' ἄν., 299.

48. Ὁρα Erich Grässer, *Das Problem der Parusieverzögerung in den synoptischen Evangelien und in der Apostelgeschichte*, 3. Aufl. Berlin 1977, 9 κ. ἐξ.

πρέπει νὰ ἐρμηνεύηται συμφώνως πρὸς τὰς διαθέσεις τῶν Χριστιανῶν ἔναντι τῆς ἰδέας τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Αἱ ἀντιλήψεις αὗται τοῦ Schweitzer ἀποτελοῦν παρερμηνείαν καὶ τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας καὶ τῆς ἐπὶ τῶν ἐσχάτων δευτέρας παρουσίας τοῦ Κυρίου, διὸ καὶ συνιστοῦν πραγματικὸν κίνδυνον διὰ τὴν καθαρότητα τῆς πίστεως καὶ τῆς ζωῆς τῶν Χριστιανῶν. Καὶ τοῦτο διότι παραγνωρίζεται τὸ ὅλον περιεχόμενον καὶ ἡ πνευματικὴ δύναμις τῶν διατάξεων τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας, τὰ ὁποῖα εἶναι ἱκανὰ νὰ προσαρμόσουν πλήρως τὴν ζωὴν παντὸς Χριστιανοῦ πρὸς αὐτὸ τοῦτο τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ. Δὲν λησμονεῖται βεβαίως, ὅτι ὁ Schweitzer θέλει νὰ εἶναι ὁ πλέον «συνεπὴς ἐσχατολογικὸς» ἐρμηνευτὴς τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας, διὰ τῆς ταυτίσεως τῆς καθόλου ἠθικῆς ζωῆς τῶν Χριστιανῶν πρὸς τὴν μετάνοιαν. Δι' αὐτῆς ὅμως περιορίζει τὴν ἠθικὴν τῶν διατάξεων τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας μόνον εἰς τὴν ἐσχατολογικὴν πραγματικότητα, δέχεται δηλαδὴ αὐτὰς μόνον ὡς τὴν ἀναγκαιάν προπαρασκευὴν τῶν πιστῶν, διὰ τὴν ἀποδοχὴν τῆς μετὰ τὸ πέρας τοῦ παρόντος κόσμου νέας ζωῆς αὐτῶν εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ. Κατὰ τὸν Schweitzer ἡ προμεσσιανικὴ περίοδος τῆς μετανοίας ἤρχισε διὰ τοῦ κηρύγματος Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ, ὑπὸ τοῦ ὁποίου καὶ ἐγκαινιάσθη ἡ ἠθικὴ τῆς μετανοίας. Αὐτὴ εἶναι ἀκριβῶς καὶ ἡ ἠθικὴ τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας, ἡ τόσον ἀπαραίτητος πρὸς ἐμφάνισιν τῆς τάξεως ἐκείνης τῶν πιστῶν, χάριν τῆς ὁποίας θὰ ἔλθῃ ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ. Ἄξια πάντως ὑπογραμμίσεως εἶναι ἡ ἀντίληψις τοῦ Schweitzer, κατὰ τὴν ὁποίαν οἱ πιστεύοντες εἰς τὴν ἔλευσιν τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ πρέπει νὰ ζοῦν συμφώνως πρὸς τὴν δικαιοσύνην τοῦ θείου θελήματός του.

Διὰ τῆς ἐρμηνείας ταύτης ὁ Schweitzer ἠλλοίωσε τὸ νόημα τοῦ εὐαγγελικοῦ κειμένου, τὴν διδασκαλίαν τῶν διατάξεων τοῦ ὁποίου κατέστησεν οὕτως εὐχάριστον εἰς τοὺς ἀνθρώπους⁴⁹. Πλὴν ὅμως ἀπεγύμνωσεν οὕτω τὰς ἠθικὰς διατάξεις τοῦ Εὐαγγελίου τῆς ὑπερόχου πνευματικῆς των ἀξίας, ἀπεμάκρυνε δὲ τοὺς πιστοὺς τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ἀπολυτρωτικῆς χάριτος τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Ὡς παρατηρεῖ ὁ H. Windisch⁵⁰, ἡ ἀπογύμνωσις αὕτη ὀφείλεται ἀσφαλῶς εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Schweitzer ἐσφαλμένην ἀντίληψιν τῶν περὶ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ λόγων τοῦ Κυρίου, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἕνεκα τῆς ἀνυπαρξίας τῶν ἀπαραιτήτων ἐκκλησιολογικῶν προϋποθέσεων ἀδυναμίαν του νὰ κατανοήσῃ τὴν ἀξίαν τῶν ἠθικῶν διατάξεων, διὰ τὴν ἐν τῷ παρόντι κόσμῳ καθημέραν ζωὴν τῶν Χριστιανῶν. Ἡ ἠθικὴ τῶν διατάξεων τοῦ Εὐαγγελίου εἶναι, καὶ ἀνεξαρτήτως πρὸς τὴν οἰανδήποτε ἐσχατολογικὴν ἀναφορὰν καὶ θεώρησίν των, ἠθικὴ οὐχὶ ἀρνητικῶν τυπικῶν διατάξεων, ἀλλὰ τῆς ζώσης δυναμικῆς θείας διδασκαλίας τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἡ ὁποία ἠλεκτρίζει καὶ συνε-

49. Albert Schweitzer, *Die Leben-Jesu-Forschung* 631 ἐξ.

50. Ὅρα αὐτόθι, H. Windisch, μν. ἔργ., 7.

γείρει, πρὸ παντὸς εἰς τὴν παροῦσαν ζωὴν, τὰς ψυχὰς ἀναριθμητῶν ἀνθρώπων. Εἶναι οὕτω γεγονὸς ὅτι ὁ Schweitzer ἐκρίθη αὐστηρῶς διὰ τὰς τοιαύτας ὑπερβολὰς του⁵¹. Παρὰ ταῦτα ἀναγνωρίζεται ἀκόμη καὶ σήμερον ὡς ὁ θεολόγος ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος συνέβαλε περισσότερον παντὸς ἄλλου εἰς τὴν πνευματικωτέραν κατανόησιν τῆς ἀληθινῆς μεταφυσικῆς βάσεως τῆς ζωῆς τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς διδασκαλίας του περὶ ἐσχάτων.

Αἱ ἀντιλήψεις αὗται τῶν J. Weiss καὶ Albert Schweitzer, ἀπετέλεσαν νέας ὅλας προσπαθείας ἐρμηνείας τῆς ἐπὶ τοῦ Ὅρους Ὁμιλίας ἔναντι τῶν ἐπ' αὐτῆς ἐργασιῶν τοῦ 19 αἰῶνος. Ἀμφότεροι ὑπῆρξαν οἱ κατ' ἐξοχὴν ἐσχατολογικοὶ ἐρμηνευταὶ τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ⁵². Δι' ἀμφοτέρους «ἐσχατολογία» σημαίνει τὴν ὀριστικὴν καταστροφὴν τοῦ κόσμου καὶ τὴν μετ' αὐτὴν δευτέραν παρουσίαν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, καὶ τὴν ὑπ' αὐτοῦ κρίσιν πάντων. Τὸ ἀναμενόμενον τοῦτο γεγονὸς τῆς κρίσεως ταύτης εἶναι ἀκριβῶς ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον προσδίδει ἀξίαν καὶ εἰς τὰς ἠθικὰς διατάξεις τῆς ἐπὶ τοῦ Ὅρους Ὁμιλίας. Ἡ ἐσχατολογικὴ ἐρμηνεία τῶν διατάξεων τούτων ἔργον ἔχει τὸν προσδιορισμὸν τῆς ἀξίας, τὴν ὁποίαν ἔχουν αὗται διὰ τὴν μετὰ τὸ τέλος τοῦ κόσμου τελικὴν κρίσιν τῶν Χριστιανῶν. Ἡ ἐσχατολογικὴ ἐρμηνεία κατέλαβε διὰ τῶν J. Weiss καὶ A. Schweitzer κεντρικὴν θέσιν εἰς τὴν καθόλου νεωτέραν θεολογίαν τῆς Δύσεως. Διὰ τοῦτο καὶ οὐδεὶς μετὰ τοὺς J. Weiss καὶ A. Schweitzer ἠρμήνευσε τὴν ἐπὶ τοῦ Ὅρους Ὁμιλίας ἄνευ οἰασδῆποτε συσχετίσεως τοῦ περιεχομένου της πρὸς τὴν περὶ ἐσχάτων διδασκαλίαν τοῦ Χριστιανισμοῦ. Μάλιστα εἶναι γενικώτερον δυνατόν, ἢ ἐσχατολογικὴ αὕτη ἐρμηνεία τῶν Weiss καὶ Schweitzer νὰ θεωρηθῇ ἀπότοκος τῆς ἄχρι τότε θρησκευτολογικῆς ἐρμηνείας τῶν εὐαγγελικῶν κειμένων.

Οἱ Weiss καὶ Schweitzer κατέληξαν εἰς τὴν ὑπ' αὐτῶν ἐσχατολογικὴν ἐρμηνείαν τῶν διατάξεων τῆς ἐπὶ τοῦ Ὅρους Ὁμιλίας, ἀπλῶς καὶ μόνον διότι ἐθεώρουν ταύτας ὑπὲρ τὰς δυνάμεις τῶν ἀνθρώπων καὶ ἀνεφίκτους διὰ τοὺς Χριστιανοὺς ὅλων τῶν ἐποχῶν. Τὴν ἐφαρμογὴν αὐτῶν κατὰ τὴν πρώτην ἀποστολικὴν περίοδον ἀντιλαμβάνονται ὡς ὑπαγόρευσιν τῆς τότε ἐντόνου προσδοκίας τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ, ὡς ἀμέσως ἐπικειμένης. Τὸ ἀνεφικτον πάντως τῶν διατάξεων τούτων καθ' ὅλας τὰς μετὰ ταῦτα ἐποχὰς ἐξώθησε τοὺς Weiss καὶ Schweitzer εἰς τὴν ἀντίληψιν αὐτῶν, κατὰ τὴν ὁποίαν αἱ διατάξεις αὗται οὐδεμίαν ἔχουν ἠθικὴν ἀξίαν διὰ τὴν πνευματικὴν τελείωσιν τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὸν πολιτισμὸν καθόλου. Κατ' αὐτούς, ὡς παρατηρεῖ ὁ H. Windisch⁵³, τὰ ἐσχατα οὐδὲν ἔχουν νὰ προσφέρουν εἰς τὴν παροῦσαν ζωὴν τοῦ

51. Ὅρα W. Kissinger, μν. ἔργ., 60.

52. Πρβλ. Γεωργίου Πατρώνου, *Μεσσιανικαὶ καὶ ἐσχατολογικαὶ προσδοκίαι τῆς μεσοδιαθηρικῆς περιόδου (200 π.Χ.-100 μ.Χ.)*, Ἀθήνα 1973.

53. Ὅρα, μν. ἔργ., 6.

ἀνθρώπου καὶ εἰς τὸν πολιτισμόν, διὰ τοῦτο καὶ ἐδέχοντο ὅτι αἱ ἠθικαὶ διατάξεις τοῦ Εὐαγγελίου συμβάλλουν μόνον εἰς τὴν ὑπευθύμισιν τοῦ τέλους τοῦ κόσμου καὶ τῆς κατ' αὐτὸ ἐξαθλιώσεως τῶν πολλῶν. Γενικῶς ὑπογραμμίζεται ὅτι οἱ Weiss καὶ Schweitzer δὲν ἀντιλαμβάνονται τὴν ἠθικὴν τοῦ Εὐαγγελίου ὡς ἠθικὴν καθολικῆς τινος ἰσχύος, ἀλλ' ὡς διατάξεις ἀποδεσμεύσεως τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τῶν δεσμῶν τῆς ἰδίας αὐτοῦ φύσεως. Πλὴν ὅμως οὗτοι ἀναγνωρίζουν ὅτι ἡ ἀποδέσμευσις αὕτη ἀπαιτεῖ μέγαν ἠρωϊσμόν. Καὶ ἡ ἀντίληψις αὕτη συνέβαλεν εἰς τὴν πεποιθησίαν των, κατὰ τὴν ὁποίαν αἱ διατάξεις αὗται ἀφοροῦν μόνον εἰς ὀλίγα ἄτομα, εἰς ἐκεῖνα δηλαδὴ τὰ ὅποια ἔχουν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ προσδιορισθῆ διὰ τὴν προπαρασκευὴν τῆς ἐλεύσεως τῆς βασιλείας του. Παρὰ ταῦτα καὶ οἱ δύο οὗτοι ἐρευνῆται θεωροῦν χρέος πάντων τὴν ἐνατένισιν αὐτῶν πρὸς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ, ἀκόμη καὶ ὅπου αὕτη γίνεται εἰς βάρος παντὸς ἄλλου ἀγαθοῦ.

Ὁ H. Windisch⁵⁴, ἐπικρίνων τὴν ἐσχατολογικὴν ταύτην ἐρμηνείαν τῶν Weiss καὶ Schweitzer, ὑπογραμμίζει τὴν ὑπαρξίν καὶ ἐσχατολογικῆς ἠθικῆς, ὅχι μόνον εἰς τὰς διατάξεις τοῦ Εὐαγγελίου καὶ τοὺς λόγους τοῦ Κυρίου περὶ καταστροφῆς τοῦ κόσμου (Μτθ. 24,3 ἐξ., Μρ. 8,34 ἐξ. 10,23-45, Λκ. 14,25 ἐξ. κ.λπ.), ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ κήρυγμα τοῦ Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ, ἀντιτίθεται δὲ οὗτος πρὸς τοὺς Weiss καὶ Schweitzer, ὡς πρὸς τὴν ἀποψίν των, κατὰ τὴν ὁποίαν αἱ διατάξεις τῆς ἐπὶ τοῦ Ὅρους Ὁμιλίας οὐδεμίαν ἔχουν ἀξίαν διὰ τὴν καθημέραν ζωὴν τῶν πιστῶν. Κατ' αὐτόν, ἐνῶ τὸν ἐσχατολογικὸν χαρακτῆρα τῆς ἐπὶ τοῦ Ὅρους Ὁμιλίας ἐξαίρουν οἱ Μακαρισμοὶ (Μτθ. 5,1-12) καὶ ἡ κατακλείς τῆς ἐπὶ τοῦ Ὅρους Ὁμιλίας (Μτθ. 7,14-27), ὡς καὶ οἱ περὶ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ διατάξεις τοῦ Κυρίου (Μτθ. 5,20· 7,13-14· 21-23), διὰ τῶν τριῶν τούτων προβάλλεται πρωτίστως ἡ κατὰ Χριστὸν ζωὴ τῶν πιστῶν, ὡς παράγων οὐσιαστικὸς διὰ τὴν διασφάλισιν τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ⁵⁵. Διὰ ταῦτα καὶ δὲν ἐξάντλει, κατὰ τὸν Windisch, ἡ ἐσχατολογικὴ ἐρμηνεία τῶν Weiss καὶ Schweitzer τὸ νόημα τῶν διατάξεων τῆς ἐπὶ τοῦ Ὅρους Ὁμιλίας.

ζ'. Ὁ Adolf von Harnack (1851-1930) ἀνήκει ὡσαύτως εἰς τοὺς διακατεχομένους ἀπὸ τὸ πνεῦμα καὶ τὰς ἐπ' αὐτοῦ ἐπιδράσεις τοῦ 19^{ου} αἰῶνος, καὶ εἰς τοὺς συντελέσαντας διὰ τῶν προσωπικῶν ἀντιλήψεων των εἰς τὴν περαιτέρω ἐρευναν τῶν προβλημάτων τῆς ἐπὶ τοῦ Ὅρους Ὁμιλίας. Οὗτος ἠκολούθησε παράλληλον ὁδὸν πρὸς τοὺς J. Weiss καὶ Albert Schweitzer διὰ σειρᾶς δεκαεῶν πανεπιστημιακῶν παραδόσεων τοῦ ἔτους 1900, διὰ τῶν ὁποίων

54. Αὐτόθι, 4 ἐξ.

55. Ὁρα H. Windisch, μν. ἔργ. 10: «...(die Bergpredigt) ist eschatologische Gesetzgebung, aber auch zugleich radikal-religiöse Gestaltung...».

προσεπάθησε νὰ καθορίσῃ τὸ νόημα καὶ τὴν οὐσίαν τοῦ Χριστιανισμοῦ⁵⁶. Κατὰ τὸν Harnack, ἡ ἀδιάσπαστος ἐνότῃς πίστεως καὶ ἠθικῆς εἶναι τὸ κυριώτερον χαρακτηριστικὸν τῆς οὐσίας τοῦ Χριστιανισμοῦ. Οὗτος ἔβλεπε τὴν ἀδιάσπαστον ταύτην ἐνότῃτα τῆς περὶ πίστεως καὶ ἠθικῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας πρωτίστως εἰς τοὺς Μακαρισμοὺς, ἐδέχετο δὲ ὅτι τὸ πνεῦμα τοῦτο τῶν Μακαρισμῶν διήκει δι' ὅλου τοῦ κειμένου τῆς ἐπὶ τοῦ "Ὅρους Ὁμιλίας. Κατ' αὐτόν, πᾶσαι αἱ διατάξεις τῆς ἐπὶ τοῦ "Ὅρους Ὁμιλίας ἐκφράζουν τὴν ὑπερτάτην δικαιοσύνην καὶ τὴν ἀγάπην τοῦ Θεοῦ πρὸς ὅλους τοὺς ἀνθρώπους. Τὴν ἀγάπην ταύτην ἔβλεπεν ἀκριβῶς ὡς τὴν δικαιοσύνην τοῦ Θεοῦ, καθόσον τὴν ἀντελαμβάνετο καὶ ὡς τὴν ἀνακεφαλαίωσιν συνόλου τοῦ Εὐαγγελίου. Κατὰ τὸν Harnack, ἠθικὴ καὶ λατρεία εἶναι αἱ ἐκφράσεις τῆς θρησκευτικῆς πίστεως ἔναντι τῆς διακηρύξεως τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ. Ἡ θρησκευτικὴ πίστις προβάλλει εἰς τὰς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων τὸ περιεχόμενον τοῦτο τῆς θείας ἀγάπης, τὸ ὁποῖον εἶναι περιεχόμενον καὶ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Οὕτω βλέπει ὁ Harnack εἰς τὴν βᾶσιν καὶ τὴν οὐσίαν τῆς χριστιανικῆς πίστεως τοὺς δύο πόλους τοῦ σύμπαντος, τὸν Θεὸν καὶ τὸν ἄνθρωπον, ἡ ἀνταπόκρισις τῶν ὁποίων ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἐνότῃτα ἢ τὴν διάστασιν τῆς λατρείας καὶ τῆς ἠθικῆς. Τούτων ἡ ἐνότῃς ἢ ἡ διάστασις ἐντοπίζονται εἰς τὴν ψυχὴν ἐκάστου ἀνθρώπου, ἡ ὁποία καὶ συνιστᾷ τὴν ρίζαν ὅλων τῶν ἠθικῶν προβλημάτων. Κατὰ τὸν Harnack, ὁ Ἰησοῦς Χριστός, πρὸς διασφάλισιν τῆς ἐνότῃτος λατρείας καὶ ἠθικῆς, ἐδίδαξε τὰς διατάξεις τῆς ἐπὶ τοῦ "Ὅρους Ὁμιλίας, τὴν ἀποτροπὴν δὲ οἰασδήποτε διαστάσεως μεταξὺ λατρείας καὶ ἠθικῆς ἔχει ὡς στόχον ἢ ἐννοια καὶ ἡ διδασκαλία τῆς ὑπερτάτης δικαιοσύνης τοῦ Θεοῦ. Κατὰ τὸν Harnack, ἡ διατήρησις τῆς ἐν Χριστῷ πνευματικῆς ἐνότῃτος ἐπιτυγχάνεται ἀπὸ ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι θέλουν νὰ τελειωθοῦν πνευματικῶς καὶ νὰ ἀνθέξουν ἰστάμενοι ἐνώπιον τῆς θείας δικαιοσύνης. Ὁ Harnack οὕτως ἀντιλαμβάνεται τοὺς «π τ ω χ ο ὺ ς τ ῶ π ν ε ὕ μ α τ ι», τοὺς «π ε ι ν ῶ ν τ α ς κ α ι δ ι ψ ῶ ν τ α ς τ ῆ ν δ ι κ α ι ο σ ὺ ν η ν», τοὺς «ε ἰ ρ η ν ο π ο ι ο ὺ ς», τοὺς «π ρ α ε ἴ ς», τοὺς «κ α θ α ρ ο ὺ ς τ ῆ κ α ρ δ ῖ α» κλπ. Ὅθεν ὁ Harnack συσχετίζει στενῶς ὅλην τὴν περὶ πίστεως χριστιανικὴν διδασκαλίαν πρὸς αὐτὰς ταύτας τὰς ἠθικὰς διατάξεις τοῦ Εὐαγγελίου. Ὡς προελέχθη, ὁ Harnack βλέπει πρωτίστως τὴν συσχέτισιν ταύτην εἰς τοὺς Μακαρισμοὺς τῆς ἐπὶ τοῦ "Ὅρους Ὁμιλίας, οἱ ὁποῖοι παρέχουν συγχρόνως, καὶ τὴν πληρεστέραν διατύπωσιν τῆς ταπεινώ-

56. Κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος αἱ παραδόσεις αὗται ἐξετυπώθησαν ὑπὸ τὸν τίτλον' «*Das Wesen des Christentums*», Leipzig 1900. Τούτων ἐγένετο ἡ 4. Auflage ἤδη κατὰ τὸ ἔτος 1901. Ὁ R. Bultmann ἀνετύπωσε τὸ βιβλίον τοῦτο τοῦ Harnack κατὰ τὸ ἔτος 1957. Ἄλλην ἐργασίαν τοῦ Harnack ἐπὶ τοῦ κειμένου τῆς ἐπὶ τοῦ "Ὅρους Ὁμιλίας συνιστᾷ τὸ βιβλίον αὐτοῦ «*Sprüche und Reden Jesu. Die zweite Quelle des Matthäus und Lukas*, Leipzig 1907. — Beiträge zur Einleitung in das Neue Testament No 2»,

σεως τοῦ ἀνθρώπου, τῆς τόσον ἀπαραιτήτου διὰ τὴν ὑπερίσχυσιν τῆς ἀγάπης, πρὸς τοὺς ἄλλους καὶ τὸν Θεόν.

Ἡ ἐνότης ἀγάπης καὶ ταπεινοφροσύνης ἀποτελεῖ διὰ τὸν Harnack ἕτερον βασικὸν χαρακτηριστικὸν τῆς οὐσίας τοῦ Χριστιανισμοῦ. Κατ' αὐτόν, ὄχι μόνον ἡ ἀγάπη, ἀλλὰ καὶ ἡ ταπεινώσις ἔχει ἀπολύτως θρησκευτικὸν χαρακτῆρα, διότι ὅπου αὕτη ὑπάρχει, ἐκεῖ ἐκφράζεται καὶ ἡ ἔντονος ἐσωτερικὴ διάθεσις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς κοινωνίαν μετὰ τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ. Ὁ Harnack δηλαδὴ ἀντιλαμβάνεται τὴν ἀξίαν τῆς ταπεινώσεως ὡς ἀξίαν προσφορᾶς τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς πρὸς τὸν Θεόν, τὸν ἐκζητοῦντα αὐτήν. Διὰ τοῦτο ἀντιλαμβάνεται καὶ τὴν σύζευξιν τῆς ἀγάπης καὶ τῆς ταπεινώσεως ὡς ἐν τῶν βασικωτέρων στοιχείων τῆς οὐσίας τοῦ Χριστιανισμοῦ, τὸ ὁποῖον βλέπει ἀναλλοίωτον διὰ μέσου τῶν αἰώνων, καθότι ἡ σύζευξις αὕτη συνιστᾷ καὶ τὸν κεντρικὸν ἄξονα τοῦ Εὐαγγελίου.

Κατὰ τὸν Harnack, ἡ διδασκαλία τοῦ Εὐαγγελίου θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ διακριθῇ εἰς τρία μεγάλα κεφάλαια. Τὸ πρῶτον τούτων βασιίζεται εἰς τὴν ἀνεκτίμητον ἀξίαν τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς, ὅπερ καὶ ἀφορᾷ εἰς τὴν πατρικὴν σχέσιν τοῦ Θεοῦ πρὸς ὅλους τοὺς ἀνθρώπους. Τὸ δεύτερον ἀφορᾷ εἰς τὴν πλήρη ἀνταπόκρισιν τῆς θείας δικαιοσύνης πρὸς τὴν ἐντολήν τῆς ἀγάπης. Τέλος, τὸ τρίτον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀνάγκην καὶ εἰς τὴν δυνατότητα προσεγγίσεως ὑπὸ πάντων τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ, διὰ τῆς ἄκρας αὐτῶν ταπεινώσεως. Ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ προσδιορίζεται εἰς τὰ Εὐαγγέλια οὐ μόνον θετικῶς, ἀλλὰ καὶ ἀρνητικῶς καὶ δὴ δι' ὅσων γίνεται λόγος περὶ τῆς βασιλείας τοῦ Σατανᾶ. Γίνεται δὲ περὶ αὐτῆς λόγος κυρίως πρὸς πληροφόρησιν πάντων, ὅτι θὰ κατανηκηθῇ καὶ θὰ λυθῇ αὕτη πρὸ τῆς λήξεως τῆς χρονικῆς περιόδου τοῦ κόσμου, ὅποτε καὶ θὰ βασιλεύῃ μόνον ὁ Θεός. Κατὰ τὸν Harnack, τὴν οὐσιαστικωτέραν διδασκαλίαν περὶ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ παρουσιάζουν αἱ παραβολαὶ τοῦ Κυρίου⁵⁷.

ἡ'. Ὁ Friedrich Naumann (1860-1919), Γερμανὸς πάστορ καὶ πολιτικός, ὑπεγράμμιζεν εἰς τὰ δημοσιεύματά του, περὶ τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας⁵⁸, τὸ ἀνεφάρμοστον τῶν διατάξεων αὐτῆς. Παρὰ ταῦτα, προσεπάθησε

57. OI J. Weis και A. Schweitzer δὲν ἐδέχοντο τὰς θέσεις τοῦ Harnack, Κατ' αὐτοῦ ἐστράφη καὶ ὁ L. Baek (ὄρα τὸ δημοσίευμα αὐτοῦ «Harnack's Vorlesungen über das Wesen des Christentums»). Monatsschrift zur Geschichte und Wissenschaft des Judentums, 45, 1901, 97 ἐξ.). Οὗτος κατηγορεῖ τὸν Harnack ὡς ἀποξενώσαντα τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ περιβάλλοντος, ἐντὸς τοῦ ὁποῦ ἐδίδαξεν ὁ Ἰησοῦς. Πρβλ. Τοῦ αὐτοῦ, *Das Wesen des Judentums*, Frankfurt 1922, 6. Aufl. 1932. Καὶ ὁ R. Bultmann κατέχρινε τὸν Harnack ὡς μηδὲως κατανοήσαντα τὴν περὶ τῶν ἐσχάτων διδασκαλίαν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ.

58. Ὁρα Fr. Naumann, *Andacht von 1902*, 5. Aufl., Göttingen 1917 (Gotteshilfe. Gessamtausgabe der Andachten aus den Jahren 1895-1902. Τοῦ αὐτοῦ, *Briefe über Religion*, Berlin 1903. Τοῦ αὐτοῦ, *Nachwort zu den*

νά προσαρμογή τὸ πολιτικὸν τοῦ κόμμα πρὸς τὰς διατάξεις τῆς ἐπὶ τοῦ "Όρους 'Όμιλίας. Οὕτως ἐπηρέασε τὰς ἀντιλήψεις καὶ τῶν ἄλλων πολιτικῶν τῆς Γερμανίας, ὥστε νὰ ἐκτιμηθῇ εὐρύτερον τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, καὶ ὡς κοινωνικὸν κήρυγμα. Οὗτος μετὰ τὸ ταξίδιον τοῦ εἰς Παλαιστίνην τοῦ ἔτους 1899, ἐσχμάτισε τὴν πεποίθησιν, ὅτι ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ἠθέλησε νὰ ἐπιτύχη τὴν βελτίωσιν τοῦ κόσμου διὰ τῆς ἐπὶ τοῦ "Όρους 'Όμιλίας. Τὴν πεποίθησιν ταύτην ὁ Naumann διεκήρυξεν εἰς τοὺς Χριστιανοὺς σοσιαλιστὰς τῆς Γερμανίας⁵⁹, κατώρθωσε δὲ νὰ προβάλῃ εἰς αὐτοὺς τὸ περιεχόμενον τοῦ Εὐαγγελίου, ὡς τὸ προσωπικὸν κοινωνικοπολιτικὸν τοῦ μήνυμα. Παρὰ ταῦτα οὗτος ἀντελαμβάνετο τὸ Εὐαγγέλιον καὶ τὰς διατάξεις τῆς ἐπὶ τοῦ "Όρους 'Όμιλίας μόνον ὡς τὸν στόχον τοῦ πνευματικοῦ προσανατολισμοῦ καὶ οὐχὶ ὡς πρόγραμμα κοινωνικῆς μεταρρυθμίσεως. Κατ' αὐτόν, αἱ διατάξεις τῆς ἐπὶ τοῦ "Όρους 'Όμιλίας περικλείουσι εἰς ἑαυτὰς τι τὸ ὑπεργῆϊνον καὶ ἄρα τὸ ὑπέροχον διὰ τὰς δυνάμεις τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, διὸ καὶ αὕτη δὲν δύναται νὰ τὰς ἐφαρμόσῃ. Κατ' οὐσίαν ὁ Naumann ὑπῆρξεν ὀπαδὸς τῆς θεωρίας τῆς «δ ι π λ ῆ ς ἡ θ ι κ ῆ ς»⁶⁰, διὸ καὶ ἔκαμνε διάκρισιν μεταξὺ θεολογικῆς σκέψεως καὶ πολιτικῆς συμπεριφορᾶς⁶¹. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἐθεώρει μὲν ἀνεφαρμόστους τὰς διατάξεις τῆς ἐπὶ τοῦ "Όρους 'Όμιλίας, πλὴν ὅμως ἱκανὰς νὰ ἐνισχύσουν τὸ φρόνημα καὶ τὴν ἀγαθὴν διάθεσιν τῶν Χριστιανῶν⁶².

θ'. Ὁ Wilhelm Herrmann (1846-1922) διετέλεσε καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Marburg an der Lahn, κατὰ τὰ ἔτη 1889-1916, καὶ διδάσκαλος τῶν K. Barth καὶ R. Bultmann. Αἱ ἐργασίαι αὐτοῦ⁶³

Briefen über Religion. Nach dreizehn Jahren, Briefe über Religion, 6. Aufl., Berlin 1916. Πρόκειται περὶ τῆς πρώτης, πρὸ τοῦ E. Hirsch, δι' ἐπιστολῶν ἐρμηνείας τῆς ἐπὶ τοῦ "Όρους 'Όμιλίας. Πρβλ. Th. Soiron, *Die Bergpredigt Jesu*, Freiburg i. Br. 1941, 25 ἔξ.

59. Ὁ Naumann ὑπῆρξεν ἰδρυτῆς καὶ πρῶτος πρόεδρος τοῦ ἔθνικοσοσιαλιστικοῦ Κόμματος τῆς Γερμανίας. Τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ Λουθηρανοῦ Πάστορος ἐγκατέλειψε τῷ 1894, διὰ νὰ ἀσχοληθῇ μὲ τὴν πολιτικὴν. Πρβλ. RGG 2. Aufl., Tübingen 1930, IV, 468-470.

60. Πρβλ. Th. Soiron, μν. ἔργ., 4.

61. Πρβλ. Ingrid Engel, *Gottesverständnis und sozialpolitisches Handeln*. Eine Untersuchung zu Friedrich Naumann, Göttingen 1972, Vorrede. Τὸ ἔργον τοῦτο ἀποτελεῖ ἀναθεώρησιν τῆς ἐναισθήτου διατριβῆς τοῦ Ing. Engel, *Die Bergpredigt in den sozialen Spannungen des 19. Jahrhunderts*. Eine Untersuchung zu Friedrich Naumann, Marburg 1970. Ὁ Engel ἀναλύει ἐνταῦθα τὰς ἀντιλήψεις τοῦ Naumann περὶ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ, κατὰ τὰς διατάξεις τῆς ἐπὶ τοῦ "Όρους 'Όμιλίας.

62. Πρβλ. E. Fascher, RGG, 3. Aufl. I', 1957, 1053.

63. Ὅρα: α) *Ethik*, Tübingen 1901, 5. Aufl. 1913. β) *Die sittlichen Weisungen Jesu*, Göttingen 1904, 3. Aufl. 1921. Ἀναθεώρησιν τῆς ἐργασίας ταύτης ἀποτελεῖ τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον «*Die sittlichen Gedanken Jesu und das Christentum*» ἄρθρον, τὸ περι-

παρουσιάζουν ζωηράν τὴν ἐπ' αὐτοῦ ἐπίδρασιν τῶν August Tholuck, Martin Kähler, Immanuel Kant, καὶ Albrecht Ritschl. Οὗτος κατενδεί, ὡς καὶ ὁ Harnack, τὴν περὶ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ διδασκαλίαν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὡς ἐνεστῶσαν πραγματικότητα διὰ τὰς καρδίας τῶν πιστῶν. Ἰδιαιτέραν ἔμφασιν προσέδιδεν οὗτος εἰς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ περὶ τοῦ τέλους τοῦ κόσμου καὶ περὶ τῆς τελικῆς κρίσεως. Ἀμφότερα ταῦτα ἐθεώρει συνεχῶς προσεγγίζοντα. Ἐν ὄψει τοῦ γεγονότος τούτου, ἀντελαμβάνετο τὴν ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίαν ἐξυπηρετοῦσαν μεγάλως τὴν προπαρασκευὴν τῆς ψυχῆς τῶν ἀνθρώπων διὰ τὴν νέαν αὐτῆς κατάστασιν, τὴν κατάστασιν τῆς δόξης μετὰ τὸ πέρασ τοῦ παρόντος κόσμου, ἡ ὁποία καὶ συνιστᾷ τὸν προορισμὸν τοῦ ἀνθρώπου. Οὕτω προσέδιδεν ὁ W. Herrmann ἔντονον ἐσχατολογικὸν χαρακτῆρα εἰς τὸ περιεχόμενον τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας, κυρίως διότι ἐπίστευεν ὅτι ἡ προσδοκωμένη νέα ζωὴ θὰ εἶναι καλυτέρα τῆς παρούσης. Ἡ πεποίθησις αὕτη ὑπηγόρευεν ἀκριβῶς εἰς τὸν Herrmann τὴν ἀναγνώρισιν τῶν διατάξεων τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας ὡς ἐκφράσεως τῶν ὑποχρεώσεων τῶν Χριστιανῶν ἔναντι τῆς πνευματικῆς τελειώσεως τῶν ψυχῶν των. Οὗτος δηλαδὴ ἀπεδέχετο ἀνενδοιάστως ὅτι αἱ διατάξεις τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας συνιστοῦν ἀξιώσεις, τὴν πραγματοποίησιν τῶν ὁποίων ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ἀνέμενεν ὅπωςδὴποτε. Κατὰ τὸν Herrmann αἱ διατάξεις αὗται ὑποχρεοῦν μὲν πάντα Χριστιανὸν νὰ ἀγωνισθῇ ἐντὸς τῶν περιστατικῶν τῆς προσωπικῆς ζωῆς του, διὰ τὴν ἐφαρμογὴν των, πλὴν ὅμως αὗται δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ νοηθῶν ὡς ἀξιώσεις τυφλῆς ὑποταγῆς, ἀπλῶς καὶ μόνον διότι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐφαρμοσθοῦν. Διὰ τοῦτο καὶ ὑπεστήριζεν ὅτι ἡ ἀξία τῶν διατάξεων τούτων ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἔναντι αὐτῶν ἐσωτερικὴν ἐκτίμησιν καὶ διάθεσιν τῶν πιστῶν, ὡς καὶ ἀπὸ τὴν ἐλευθέραν ἐκάστου συμμόρφωσιν πρὸς τὸ ὅλον πνεῦμα τούτων. Ὁ Herrmann ὑπῆρξε πράγματι ὁ κυριώτερος ἐκπρόσωπος τῆς ἀντιλήψεως, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ἀπέβλεπε διὰ τῶν διατάξεων τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας, οὐχὶ εἰς τὴν κατὰ γράμμα ἐφαρμογὴν των, ἀλλ' εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ χριστιανικοῦ φρονήματος τῶν πιστῶν. Ὁ Herrmann δηλαδὴ ἐδέχετο ὅτι ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ζητεῖ ἀπὸ τοὺς ὁπαδοὺς του διὰ τῶν διατάξεων τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας, ὄχι νὰ μάθουν τί εἶναι ἀγαθόν, ἀλλὰ πολὺ περισσότερο τούτου, νὰ προσανατολίσουν σταθερῶς πρὸς αὐτὸ τὴν θέλησιν των. Ἀλλὰ καὶ γενικώτερον ὁ Herrmann βλέπει οὐσιαστικώτερον εἰς τὰς διατάξεις τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας τὴν κατὰ Χριστὸν θέσιν τοῦ ἀνθρώπου ἐντὸς

ληφθὲν ὑπὸ τοῦ F. W. Schmidt εἰς τὸν τόμον «W. Herrmann, Gesammelte Aufsätze», Tübingen 1923, 426-443. Ὅρα καὶ W. Herrmann, Rezension: J. Müller, *Die Bergpredigt*. ZThK 16, 1906. 511 ἐξ. Πρβλ. Th. Soiron, μν. ἐργ., 43-45· H. Windisch, μν. ἐργ., 25-33· E. Fascher, ἐνθ' ἀν., 1053· W. Kissinger, μν. ἐργ., 44 ἐξ.

του σύμπαντος. Μόνον ἐκ τῆς ὀρθῆς ταύτης θέσεως ἀντελαμβάνετο δυνατὴν τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ γνησίου χριστιανικοῦ φρονήματος. Πρόκειται περὶ τοῦ φρονήματος τῆς αἰσθήσεως τῆς πρὸς τὸν ἄνθρωπον ἀνεξαντλήτου ἀγάπης τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Οὕτω βλέπει ὁ Herrmann δικαιομένην καὶ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Καντίου περὶ τῶν διατάξεων τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας.

Ὡς προτεστάντης ὁ Herrmann ὄφειλε νὰ συσχετίσῃ τὴν πνευματικὴν ἀξίαν τῶν διατάξεων τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας πρὸς τὸ ἀπολυτρωτικὸν ἔργον τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Ὡς πρώτη τοιαύτη συσχέτισις ἰσχύει ἡ ἀντίληψις του, κατὰ τὴν ὁποίαν αἱ διατάξεις τῆς ὀμιλίας ταύτης συνιστοῦν νέον νόμον, αὐστηρότερον καὶ πνευματικώτερον τοῦ νόμου τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, τοῦ καταργηθέντος διὰ τοῦ ἀπολυτρωτικοῦ ἔργου τοῦ Κυρίου. Πρὸς τούτοις δέχεται ὅτι αἱ διατάξεις αὗται ἰσχύουν ὡς ἔκφρασις τῆς μετὰ τὸ ἀπολυτρωτικὸν ἔργον τοῦ Κυρίου ἀπαιτουμένης νέας καὶ μόνης ὀρθῆς συμπεριφορᾶς τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεόν⁶⁴. Διὰ τοῦτο καὶ πρέπει νὰ ἔχουν αὗται καθολικὴν ἀξίαν καὶ νὰ ἐφαρμόζωνται ἀνά πᾶσαν στιγμὴν, διὸ καὶ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ νοηθοῦν κατὰ γράμμα, παρὰ διὰ τῆς διαγνώσεως τῆς δι' αὐτῶν ἐκφραζομένης προθέσεως τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Κατ' αὐτόν, ἡ πρόθεσις αὕτη τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ περιωρίζετο εἰς τὴν δι' αὐτῶν διαρκῆ ἀνάπτυξιν τοῦ γνησίου χριστιανικοῦ φρονήματος. Τὸ φρόνημα τοῦτο συνιστᾷ πράγματι βασικὸν στοιχεῖον τῆς ἠθικῆς τοῦ Herrmann, διὸ καὶ προσδίδει εἰς αὐτὸ τὸ κύρος τοῦ προσώπου καὶ τοῦ ἀπολυτρωτικοῦ ἔργου τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Κατ' αὐτόν, τὸ φρόνημα τοῦτο σημαίνει πορείαν ζωῆς κατὰ τὸ πρότυπον τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ.

Ὁ Herrmann τελικῶς ἔφθασε νὰ πιστεύῃ ὅτι ἡ ἀξία τῶν διατάξεων τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας ἔγκειται εἰς τὴν παραδοξότητα τῆς αὐστηρᾶς διατυπώσεώς των, διὰ τῆς ὁποίας αὗται παρουσιάζονται ὡς μία διαρκῆς πρόκλησις ἐνὸς ἐκάστου τῶν ἀνθρώπων, πρὸς ὀρθὴν ἐκτίμησιν τοῦ θελήματος τοῦ Θεοῦ, ὡς θελήματος τῆς ἀπολύτου ἐλευθερίας καὶ τῆς θεϊκῆς ἀγάπης. Παραδόξως ὁ Herrmann ἔδιδεν ἰδιάζουσαν ἀξίαν καὶ εἰς τὴν κατὰ γράμμα ἐφαρμογὴν τῶν διατάξεων τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας, διότι ἀντελαμβάνετο ταύτην ὡς τὴν ὑπαγόρευσιν τῆς καθαρᾶς συνειδήσεως τῶν ὀλίγων ἐκείνων, οἱ ὅποιοι εἶχον τὴν δύναμιν τῆς τελείας ἐφαρμογῆς τούτων πρὸς τὴν κατὰ πάντα μίμησιν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Βεβαίως ἐπίστευεν ὁ Herrmann, ὅτι αἱ μεμονωμένοι αὗται περιπτώσεις δὲν εἶναι ἐπαρκεῖς διὰ τὴν προβολὴν τοῦ κύρους τῶν διατάξεων τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας, ὡς κανόνων ζωῆς πάντων τῶν ἀνθρώπων.

64. Ὁ W. Herrmann ὑπεστήριζεν ὅτι ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ἤθελε διὰ τῶν διατάξεων τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας νὰ διδάξῃ πρωτίστως τὴν «χρηστότητα τοῦ Θεοῦ» πρὸς πάντας καὶ οὐχὶ αὐτὴν ταύτην τὴν κατάργησιν τοῦ ἰουδαϊκοῦ νόμου. Πάντως ὁ H. Windisch (μν. ἔργ., 45) ἐπικρίνει τὰς ἀντιλήψεις ταύτας τοῦ Herrmann.

ι'. Ὁ Johannes Müller (1864-1949) ἀνήκει καὶ οὗτος εἰς τὸ μεταίχμιον μεταξύ τοῦ ιθ' καὶ τοῦ κ' αἰῶνος, διότι τὸ ὑπόμνημά του⁶⁵ εἰς τὴν ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίαν διακρίνουν ἀφ' ἑνὸς ἡ νοησιαρχία καὶ ὁ εὐσεβισμὸς καὶ ἀφ' ἑτέρου ἡ συνεπὴς συσχέτισις τῆς ἐρμηνείας πρὸς τὰς δογματικὰς αὐτοῦ πεποιθήσεις⁶⁶. Κατὰ τὸν Müller, ἡ ἐρμηνεία τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας δὲν ἐπιτρέπεται νὰ γίνεταί ἄνευ οἰασδῆποτε οὐσιαστικωτέρας συσχέτισεως τοῦ περιεχομένου της πρὸς τὸ μεταφυσικὸν καὶ τὸ θεολογικὸν ὑπόβαθρόν της, διότι τὸ ὑπόβαθρον τοῦτο ὑπαγορεύει ὅλους ἐκείνους τοὺς βασικοὺς λόγους, οἱ ὅποιοι προσδιορίζουν τὴν ὕψην καὶ τὴν ἔκτασιν τῆς πνευματικῆς ἀναπτύξεως τοῦ ἀνθρώπου καὶ διασφαλίζουν τὴν ὑπόστασίν του. Διὰ τῆς σκέψεως ταύτης ὁ Müller ἀνεγνώριζε τὴν καθολικὴν ἀξίαν τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας, ἐξ ἴσου δηλαδὴ διὰ τοὺς πιστοὺς, τοὺς ἀποδεχομένους τὸ ἀπολυτρωτικὸν ἔργον τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, καὶ τοὺς ἀπίστους, τοὺς μὴ ἀποδεχομένους τοῦτο. Ἡ ἐρμηνεία τοῦ Müller διακρίνεται οὕτω διὰ τὰς μυστικίζουσας καὶ ἐνθουσιαστικὰς τάσεις της, ὡς καὶ διὰ τὴν ἐν αὐτῇ ἀνάμιξιν τοῦ προσωπικοῦ βιώματός του περὶ τῆς ἀξίας τῶν διατάξεων τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας. Ἡ ἀνάμιξις μετὰ τῆς ἐρμηνείας τοῦ βιωματικοῦ τούτου στοιχείου ἤσκησε διὰ τῆς ἰσχυρᾶς σκέψεως τοῦ Müller μεγάλην ἐπίδρασιν εἰς τὰ εὐρύτατα στρώματα τοῦ λαοῦ.

Ὁ Müller ἔβλεπε τὰς διατάξεις τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας ἐνηρμωσιμένας πλήρως καὶ πρὸς τοὺς νόμους τῆς φύσεως, τοὺς διέποντας ἰδίᾳ τὰ τῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων. Διὰ τοῦτο καὶ ὑπεστήριζεν ὅτι ἄνευ τῆς προϋποθέσεως ταύτης ἡ ἐρμηνεία τοῦ ὅλου περιεχομένου τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας εἶναι ἐπιπολαία καὶ δὲν φθάνει εἰς τὸ βάθος τῆς οὐσίας τῶν ἐπὶ μέρους θεμάτων της. Κατὰ τὸν ἐρμηνευτὴν τοῦτον, ἡ ἠθικὴ ἀξία τῶν διατάξεων τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας ἐκτιμᾶται οὐσιαστικώτερον μόνον ὑπ' ἐκείνων, οἱ ὅποιοι ἐκφράζουσι ἐμπράκτως, διὰ τῆς προσωπικῆς ἀξίας των, τὴν πανανθρωπίνην νοσταλγίαν τῆς πνευματικῆς ἐξυψώσεως ὅλων γενικῶς τῶν ἀνθρώπων. Κατὰ τὸν Müller, ἡ ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλία, ὡς ἡ μόνη ὁδὸς τῆς πνευματικῆς ἐξυψώσεως τοῦ κόσμου, ἀνταποκρίνεται πλήρως εἰς τὴν πανανθρωπίνην ταύτην νοσταλγίαν. Αἱ διατάξεις τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας συνιστοῦν τοὺς ἐπὶ μέρους κανόνας,

65. Ὁρα J. Müller, *Die Bergpredigt verdeutscht und vergegenwärtigt*, München 1906, 6. Aufl. 1920, 7. Aufl. 1923, 8. Aufl. 1929. Τὸ ἔργον τοῦτο μετεφράσθη εἰς τὴν Γαλλικὴν (1912), Σουηδικὴν (1922) καὶ τὴν Πολωνικὴν (1924). Σχετικὰ εἶναι καὶ τὰ μεταγενέστερα δημοσιεύματα τοῦ Müller, *Rezension G. Wunsch, Die Bergpredigt bei Luther*. ZThK 53, 1928, 372 ἐξ. καὶ *Das Erlebnis der Bergpredigt*, Περιοδικὸν «Grüne Blätter» 39, 1937, 289-307. Πρβλ. H. Weinel, J. Müller, RGG 2. Aufl., Tübingen 1930, IV, 261 ἐξ. Th. Soiron, μν. ἔργ., 85-89. G. Wunsch, *Die Bergpredigt bei Luther*, 25 ὑποσ. 1-4. Windisch, μν. ἔργ., 25-38.

66. Πρβλ. H. Windisch, ἔνθ' ἀν., 25-38. Ἐνταῦθα κατατάσσεται ὁ J. Müller εἰς τοὺς ἐρμηνευτὰς τῆς «προστακτικῆς ἠθικῆς».

οί όποιοι πρέπει νά διέπουν τήν πνευματικήν τελείωσιν τοῦ κόσμου. Κατά τόν Müller, ό κόσμος εἰς μάτην θά ἀναζητῆ ἄλλους τρόπους πρὸς παγίωσιν μιᾶς νέας τάξεως, ἱκανῆς νά ἱκανοποιήσῃ τοὺς πάντας. Ἡ ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλία εἶναι ἡ μόνη ὁδός, ἡ ὁποία θά ὀδηγῆ πάντοτε ἀσφαλῶς τὸν ἄνθρωπον εἰς τὸν ὑπέρτατον σκοπὸν τῆς ζωῆς καὶ θά ἀποκαλύπτῃ εἰς πάντα καὶ εἰς ἐκάστην περιπτῶσιν ἐφαρμογῆς τῶν διατάξεων της, τὸ μυστήριον τῆς θείας προνοίας καὶ τῆς θείας σοφίας. Ὁ Müller δηλαδὴ διακρίνει εἰς τὰς περιπτώσεις τῆς ἐμπράκτου ἐφαρμογῆς τῶν ἐπὶ μέρους διατάξεων τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας τὸ μυστήριον τῶν εἰς τὴν ὑπόστασιν ἐκάστου ἀνθρώπου κεκρυμμένων καταπληκτικῶν ὄντως δυνάμεων, διὰ τῶν ὁποίων οὗτος ὄχι μόνον νοσταλγεῖ τὴν προσωπικήν του πνευματικήν τελείωσιν, ἀλλὰ δύναται καὶ νά τὴν ἐπιτύχῃ. Τὰς δυνάμεις ταύτας βλέπει νά συμπνίγωνται ὑπὸ τῶν πάσης φύσεως κακῶν ἐπιθυμιῶν, αἱ ὁποῖαι καὶ ἐξαφανίζονται εὐθὺς ὡς ἀρχίζει ἡ προσωπικὴ βίωσις τῶν ἡθικῶν ἐντολῶν τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας. Διὰ τοῦτο ὁ Müller ἐξετίμα τὴν ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίαν ὡς τὴν ἀπαράμιλλον καὶ μνημειώδη προσφορὰν τοῦ Ἰησοῦ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους, ὡς τὴν πολύτιμον εὐεργετικὴν πυξίδα τῆς πλέον ἀσφαλοῦς πορείας πρὸς τὴν τελειότητα. Εἰς τὰς διατάξεις τῆς ὀμιλίας ταύτης ἔβλεπε τὴν εὐεργετικὴν ἐκείνην δύναμιν, διὰ τῆς ὁποίας ὅλοι οἱ ἄνθρωποι γνωρίζουν, ἐξ αὐτῶν δὲ ἰδίᾳ οἱ Χριστιανοί, νά βιοῦν προσωπικῶς τὸν λυτρωτικὸν λόγον τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν δι' αὐτοῦ ἀναγέννησίν των.

Ἰδιαιτέραν ἀξίαν προσλαμβάνει ἡ ἀντίληψις τοῦ Müller, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ πλήρης καὶ ὀρθὴ κατανόησις τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας ἐξαρτᾶται ἀπὸ τῆν προσωπικήν πνευματικήν σχέσιν τῶν πιστῶν πρὸς τὸ πρόσωπον τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Ἡ σχέση αὕτη ἔχει περισσότερον βιωματικὸν παρά γνωσιολογικὸν χαρακτῆρα. Ἡ ὀρθὴ αὕτη βιωματικὴ κατανόησις τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ὑπὸ τῶν πιστῶν συνεπάγεται πολλὰς ἐμπειρίας, ἄνευ τῶν ὁποίων καὶ αὕτη ἡ πίστις χάνει τὴν πνευματικήν της ἀξίαν, καὶ ἀποβαίνει τυπικὴ καὶ ἐπίπλαστος, μία δηλαδὴ ἐκπολιτιστικὴ ἔκφρασις τῶν Χριστιανῶν μέσα εἰς τὸ περιβάλλον τῆς καθημερινῆς ζωῆς των. Αἱ ἀντιλήψεις αὗται τοῦ Müller ἐξέρχονται τῶν ὀρίων τῆς «ἡ θ ι κ ῆ ς τ ο ῦ φ ρ ο ν ἡ μ α τ ο ς» καὶ συνιστοῦν νέον εἶδος ἡθικῆς ἐκτιμῆσεως τῶν πραγμάτων, τὸ εἶδος τοῦ προσωπικοῦ ἡθικοῦ βιώματος τῆς ἀξίας, τὴν ὁποίαν ἔχει διὰ τοὺς πιστοὺς ἡ κατὰ Χριστὸν ζωὴ καὶ ἡ ἐμπειρία τῆς συνταυτίσεως τῆς προσωπικῆς αὐτῶν ζωῆς πρὸς τὴν ζωὴν τοῦ πλησίον. Αἱ ἀξίαι προσοχῆς θέσεις αὗται τοῦ Müller προσδίδουν εἰς τὴν ἐρμηνευτικὴν μέθοδόν του εὐρύτητα καὶ πρωτοτυπίαν. Ἡ μέθοδός του δηλαδὴ παρουσιάζει τὴν πλέον πολὺπλευρον θεώρησιν τῶν θεμάτων, ἥτοι φιλολογικὴν, ἱστορικὴν, θεολογικὴν, ψυχολογικὴν, ἀνθρωπολογικὴν (βιωματικὴν καὶ μυστικὴν) καὶ κοινωνικὴν⁶⁷.

67. Αἱ θέσεις τῆς πολυπλεύρου ταύτης ἐρμηνείας προεκάλεσαν ἰσχυρὰν πολεμικὴν κατὰ τοῦ Müller. Πρβλ. U. B e r n e r μν. ἔργ. 20 καὶ 127 ὑποσ. 12.

Ἐνδιαφέρουσα ἀποβαίνει ἡ ἀντίληψις τοῦ Müller, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ ἄνθρωπος πρέπει, διὰ νὰ κατανοήσῃ τοὺς νόμους τοὺς διέποντας τὴν πνευματικὴν του τελείωσιν, νὰ γνωρίσῃ προηγουμένως καὶ τὴν διαδικασίαν τῆς πνευματικῆς ἀναπτύξεώς του, τὴν ὁποίαν παρέχουν αἱ διατάξεις τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας. Ἄλλως ἡ γνῶσις αὕτη δυσχεραίνεται ὑπὸ τῶν δυνάμεων τῶν ἀντιθέσεων, αἱ ὁποῖαι δεσπόζουσι εἰς τὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου, ἀκόμη καὶ παρὰ τὴν θέλησίν του, ὥστε νὰ ζῆ ἕκαστος μέσα εἰς τὸν ἴδιον τὸν ἑαυτὸν του ἀλληλοσυγκρουόμενα διαφέροντα. Ταῦτα εἶναι ἀκριβῶς ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα διεγείρουσι ἐνστικτωδῶς τὰ πάθη τῆς ψυχῆς του, τὰ ἐκτρέφοντα τὰ μίση, τὰς ἐχθρότητας, τοὺς παροξυσμούς, τοὺς θυμούς, τὰς ἐκρήξεις, τὸ ἄγχος, τὰς ὑστερίας, τὰς συκοφαντίας, τὰς δολιότητας, τὰ ἐγκλήματα, τοὺς φόνους, καὶ τοὺς πολέμους. Ὁ Müller βλέπει τὴν ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίαν ὡς τὸν ἄριστον ἐξολκέα πάντων τούτων. Ὁ Χριστιανός, ὁ ἐφαρμόζων εἰς τὴν ζωὴν του τὰς διατάξεις τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας, ἀποκτᾷ συνειδήσιν τῆς ὑπὲρ αὐτοῦ θυσιαζομένης ἀγάπης τοῦ Θεοῦ, ὡς καὶ τῆς δι' αὐτὸν ἀξίας τῆς κατὰ Χριστὸν ζωῆς. Ἀντιλαμβάνεται δηλαδὴ ὅτι αὕτη εἶναι ἡ ζωὴ τῆς καταλλαγῆς του μετὰ τοῦ Θεοῦ, καὶ τῆς εἰρήνης του μετὰ τοῦ κόσμου. Ὁ Müller ἀναγνωρίζει ἐν ταύτῳ ὅτι ἡ μακρὰ πείρα καὶ τοῦ προχριστιανικοῦ κόσμου, ὡς καὶ τοῦ μετὰ Χριστόν, μακρὰν αὐτοῦ ζῶντος ἀνθρώπου, ὑπηγόρευσε σκέψεις καὶ διατάξεις ἀναλόγους πρὸς πολλὰς ἐκ τῶν διατάξεων τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας, αἱ ὁποῖαι ὅμως, ὅσον καὶ ἂν παρουσιάζωνται συγγενεῖς μεταξύ των, ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον, οὐδεμίαν ἔχουσι οὐσιαστικὴν πλέον σχέσιν, πρὸς αὐτὸ τοῦτο τὸ πραγματικὸν νόημα τῆς νέας ἐν Χριστῷ ζωῆς, ὡς ταύτην προσδιορίζουσι αἱ διατάξεις τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας. Κατὰ τὸν Müller, ἡ ψυχὴ κάθε ἀνθρώπου νοσταλγεῖ διακαῶς αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἐν Χριστῷ ζωὴν, διὸ καὶ ἐπίστευεν ὅτι εἶχε πλέον ἔλθει ὁ καιρὸς, κατὰ τὸν ὁποῖον ἡ ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλία θὰ διεπότιζεν ὅλας τὰς ἐκφάνσεις τῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων⁶⁸. Παρὰ ταῦτα ἀνεγνώριζεν, ὅτι ἡ ζωὴ ἀκόμη καὶ αὐτῶν τῶν Χριστιανῶν παρουσιάζει ἐντόνους διακυμάνσεις καὶ μεγάλας μεταπτώσεις, τὰς ὁποίας ὅμως ἔβλεπε μόνον ὡς ἐκφράσεις τῆς ἐνεργουμένης εἰς τὸν κόσμον ἀπολυτρωτικῆς χάριτος τοῦ Χριστοῦ, εἰς τὴν προσωπικὴν ζωὴν ἐνὸς ἐκάστου τῶν Χριστιανῶν. Κατ' αὐτόν, ἡ ὑπαρξίς καὶ μόνον ὀλίγων ἀνθρώπων, ζώντων κατὰ Χριστόν, κατὰ τὸ πνεῦμα δηλαδὴ τῶν διατάξεων τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας, συνιστᾷ νέαν ἐκάστοτε ἀποκάλυψιν τῆς μεγαλειότητος τοῦ Θεοῦ. Διότι πᾶς ὅστις ἔχει ὡς κανόνα τῆς ζωῆς του τὰς διατάξεις τῆς ὁμιλίας ταύτης αἰσθάνεται ὡς νὰ ζῆ μετὰ τοῦ Θεοῦ εἰς τὸν μακάριον κόσμον τῆς αἰωνιότητος⁶⁹.

68. Ὁρα J. Müller, *Die Bergpredigt*, 127 ἐξ.

69. Ὁρα αὐτόθι, 356: «Wer über die Bergpredigt nicht ausser sich gerät, der hat sie nie verstanden. Wer sie aber verstanden hat, der hat den Weg zum Leben gefunden».

Ὁ Müller οὕτω κατανοεῖ τὰς διατάξεις τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὀμιλίας ὡς ἐντολὰς ἀφορώσας ἀπολύτως εἰς τὴν παρὰ τῷ Θεῷ αἰωνίαν διασφάλισιν πάσης ἀνθρωπίνης ὑποστάσεως. Πράγματι ἡ ἐρμηνεία αὕτη τοῦ Müller συνιστᾷ τὴν πλέον οὐσιαστικὴν ἀντίδρασιν κατὰ τοῦ θεολογικοῦ φιλελευθερισμοῦ τοῦ παρελθόντος αἰῶνος. Παρὰ ταῦτα ἡ ἐρμηνεία αὕτη τοῦ Müller ἐπεκρίθη αὐστηρῶς ὑπὸ τοῦ Windisch⁷⁰. Οὗτος λ.χ. χαρακτηρίζει αὐτὸν ὡς τὸν τύπον τοῦ θεολόγου τῆς πρὸ τοῦ Α' Παγκοσμίου Πολέμου περιόδου, ὁ ὅποιος ἐπενόησεν ἰδικήν του («γ ν ω σ τ ι κ ῆ ν») ἐρμηνείαν, εὐρυτέραν καὶ πνευματικωτέραν καὶ αὐτοῦ τούτου τοῦ εὐαγγελικοῦ κειμένου⁷¹, τὴν ὁποίαν καὶ προσεπάθησε νὰ παρουσιάσῃ γενικῶς ὡς ἐπιταγὴν καὶ αὐτοῦ τοῦ παρελθόντος⁷². Ἡ ἐρμηνεία πάντως αὕτη τοῦ Müller προσλαμβάνει, παρὰ τὰς ἐπικρίσεις τῆς, ἰδιαιτέραν ἀξίαν· α) διὰ τὴν εὐρύτητα τῶν διασυνδέσεων πάντων τῶν θεμάτων τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὀμιλίας· β) διὰ τὸ πνευματικὸν τῆς βάθος· γ) διὰ τὴν στενὴν συσχετίσιν τῶν ιατάξεων τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὀμιλίας πρὸς τὸ πρόσωπον τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ· δ) διὰ τὴν εὐρυτάτην ἀπήχησίν τῆς. Ὁ Müller συνετέλεσεν ὅσον ὀλίγοι διὰ τῶν ἐνθουσιαστικῶν καὶ μυστικίζουσῶν τάσεών του, αἱ ὁποῖαι παρουσιάζουν ἐν τινι μέτρῳ ἀναλογίαν πρὸς ἀντιστοίχους τάσεις τῶν ἀρχαίων Γνωστικῶν, εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἠθικῆς τοῦ βιώματος («B e s i n n u n g s - E t h i k»), ὡς τοῦτο ἄλλωστε ἐκαλλιιεργεῖτο διὰ τῆς κατηχητικῆς καὶ τοῦ κηρύγματος τῶν Παστόρων τῆς Δύσεως.

70. Μν. ἔργ., 27 ἔξ.

71. Ὁρα Η. W i n d i s c h, ἔνθ' ἀν., 28: «Joh. Müller ist der Typus des modernen Menschen der Vorkriegszeit, der eine neue religiöse Gnosis gefunden und diese nun in den alten Texten der Bibel hineinliest... Die Gegenwart ist bei ihm stärker als der Text». Πρβλ. αὐτόθι, 164, ἔνθα ὁ W i n d i s c h ἀναφέρεται εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ J. Müller, κριτικὴν τοῦ ἰδιοῦ του ἔργου (ZThK 53, 1928, 372 ἔξ.). Καὶ ἐνῶ ὁ W i n d i s c h ἐπικρίνει τὸν Müller, ὁ Th. S o i r o n (μν. ἔργ., 85-89) ὑπογραμμίζει τὴν πρᾶγματι ὑπάρχουσαν συγγένειαν μεταξὺ Müller καὶ W i n d i s c h, τοῦλάχιστον ὡς πρὸς ὠρισμένα σημεῖα.

72. Ἄλλαι κριτικαὶ τῶν ἔργων τοῦ Müller ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ τῶν: α) F. N i e b e r g a l l, ThLZ 31, 1906, 418-420. β) W. H e r r m a n n, ZThK 16, 1906, 511 ἔξ. γ) K. R a d e, *Johannes Müller und die Theologie*, ZThK 19, 1909, 280-312. Οὗτος κατηγόρει τὸν Müller· α) ὡς παρουσιάζοντα τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν διδάσκαλον ἰδίας δικαιοσύνης καὶ ἰδίας ἠθικῆς· β) ὡς δεχόμενον ἀναγκαίαν τὴν ἠθικὴν καθαρότητα διὰ τὴν προσωπικὴν σωτηρίαν· γ) ὡς δεχόμενον τὴν τήρησιν τῶν διατάξεων τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὀμιλίας ἀπαραίτητον διὰ τὴν σωτηρίαν ταύτην· δ) ὡς χρησιμοποιοῦσαντα ἀστόχους θεολογικοὺς ἄρους· ε) ὡς ἀπορρίπτοντα τὴν διδασκαλίαν τῆς Ἁγίας Γραφῆς περὶ αἰωνίου καταδίκης τῶν ἀμετανοήτων· στ) ὡς δεχόμενον τὴν ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὀμιλίας ὡς «E ὕ α γ γ ἔ λ ι ο ν» καὶ οὐχὶ ὡς «ν ὀ μ ο ν», κλπ.